

DUITSE REPRESSIE EN DE BELGISCHE GEVANGENISSEN TIJDENS DE TWEEDE WERELDOORLOG

■ *Een terreinverkenning aan de hand van de Antwerpse casus*

- *Bart Willems*¹ -

Op 4 september 1944, wanneer de Duitsers na ruim vier jaar bezetting Antwerpen verlaten, kan de beheerder van de gevangenis in de Antwerpse Begijnenstraat zijn vreugde moeilijk onderdrukken. In onderstaande dienstnota drukt hij zijn opluchting uit en bedankt hij het gevangenispersoneel :

“Ik ben overgelukkig aan het personeel mede te delen, dat na jarenlange bezetting het in beslag genomen gedeelte van de gevangenis eindelijk ontruimd werd rond 13 uur. Ik spreek gansch het personeel mijnen hartelijken dank uit voor de gedurende de bezetting bewezen diensten. En (sic) doe een beroep op allen om gedurende de moeilijke overgangperiode, tijdens dewelke alle diensten der gevangenis heringericht worden, nog met meer iever aan het werk te gaan. De tijden zijn ernstig en ik hoop dat ieder zijn taak tot een goed einde zal weten te brengen. Plicht voor alles [...]”.²

Dit citaat illustreert dat de Antwerpse gevangenis tijdens de Duitse bezetting bleef functioneren maar dat een deel door de Duitsers was opgeëist. Daarin sloten ze personen op die ervan verdacht werden om de regels en wetten van de bezetter te hebben overtreden. Voor de Duitsers waren de Belgische gevangenis onmisbaar bij het handhaven van de orde, onder meer voor hun strijd tegen het verzet. Daarom richtte de bezetter in de meeste Belgische gevangenis speciale Duitse afdelingen in waardoor die *de facto* deel uitmaakten van het repressiesysteem van de bezetter.

I. Inleiding

In de internationale literatuur over de opsluiting van gevangenen tijdens de Tweede Wereldoorlog ligt de focus op de opsluiting van grote groepen mensen in concentratie- en vernietigingskampen.³ Er werd onderzoek verricht over de opsluiting van vijanden van nazi-Duitsland, mensen die voor het autoritaire regime een al dan niet reële bedreiging vormden. Hierbij besteedt men aandacht aan het beleid in de kampen, de organisatie en de behandeling van de gevangenen.⁴ In 2004 argumenteerde de Duitse historicus Nikolaus Wachsmann in zijn baanbrekend werk over de gevangenen in nazi-Duitsland dat ook de ontwikkelingen binnen de reguliere strafinrichtingen bestudeerd moeten worden om zo een beter begrip te krijgen van de terreur van het naziregime.⁵ De Nederlandse historicus Ralf Futselaar sloot zich hierbij aan en stelt dat reguliere gevangenen cruciale schakels vormden in de keten van opsluitingsplaatsen waarvoor gevangenen telkens werden overgeplaatst.⁶

Ook in de Belgische geschiedschrijving ging veel aandacht naar de belangrijke, maar eerder uitzonderlijke opsluitingsplaatsen zoals het *Auffanglager* Breendonk⁷ en het *SS-Sammellager für Juden* in de Dossinkazerne in Mechelen.⁸ In algemene studies over de geschiedenis van het Belgische gevangeniswezen wordt doorgaans voorbijgegaan aan de bezettingsjaren 1940-1944.⁹ De opsluiting van (vermeende) collaborateurs in gevangenen en interneringscentra na de oorlog kreeg dan weer wel meer aandacht.¹⁰ Dat het gevangeniswezen tijdens de Tweede Wereldoorlog amper is onderzocht, is opmerkelijk. Niet in het minst omdat het aantal opgesloten personen in de kampen net zoals in de reguliere gevangenen exponentieel toenam in deze scharnierperiode.¹¹ Deze tendens valt ook op in andere landen.¹² In vergelijking met de periode voor de Tweede Wereldoorlog werden vanaf mei 1940 tot begin september 1944 beduidend meer mensen opgesloten in de Belgische gevangenen. Dat kwam niet alleen omdat gevangenen nu ook als opsluitingsplaatsen voor

1. Met dank aan Dr. Maartje De Wilde voor de opmerkingen en suggesties bij eerdere versies van dit artikel.
2. Rijksarchief Antwerpen (RAA), *SI Antwerpen 1996*, nr. 37, Register der Dienstbevelen, 4 september 1944.
3. JANE CAPLAN & NIKOLAUS WACHSMANN (ed.), *Concentration Camps in Nazi Germany: The New Histories*, Londen/New York, 2010.
4. Zie de literatuur in: CHRISTIAN G. DE VITO, RALF FUTSELAAR & HELEN GREVERS, *Incarceration and Regime Change: European Prisons during and after the Second World War*, New York, 2016, p. 1-14.
5. NIKOLAUS WACHSMANN, *Hitlers gevangenen. De rechtsorde in nazi-Duitsland*, Amsterdam/Antwerpen, 2005.
6. RALF FUTSELAAR, *Gevangenen in oorlogstijd 1940-1945*, Amsterdam, 2015, p. 14.
7. PATRICK NEFORS, *Breendonk 1940-1945: de geschiedenis*, Antwerpen, 2004; MARK VAN DEN WIJNGAERT (e.a.), *Beulen van Breendonk. Schuld en boete*, Antwerpen, 2010; WARD ADRIAENS, MAXIME STEINBERG & LAURENCE SCHRAM, *Mecheln-Auschwitz, 1942-1944*, vol. I-IV, Brussel, 2009.
8. LAURENCE SCHRAM, *Dossin. Wachtkamer van Auschwitz*, Brussel, 2018.
9. LODE VAN OUTRYVE, *De gevangenis: een systeem op drift*, Leuven, 1978; ACHIEL NEYS (e.a.), *Tralies in de weg. Het Belgische gevangeniswezen: historiek, balans en perspectieven*, Leuven, 1994; ERIC MAES, *Van gevangenisstraf naar vrijheidsstraf. 200 jaar Belgisch gevangeniswezen*, Antwerpen, 2009. Ook in Nederland is er een lacune in de studie van de reguliere gevangenen tijdens de bezettingsjaren 1940-1945. Zie de studie van HERMAN FRANKE, *De macht van het lijden. Twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland*, Amsterdam, 1996. Een eerste aanzet voor België is gegeven in: PAUL DROSSENS & DIMITRI RODEN, *De Tweede Wereldoorlog en de repressie*, in: *150 jaar Nieuwe wandeling. Gevangenis Gent [1862-2012]*, Gent, 2011, p. 114-145.
10. Voor studies over interneringscentra zie: GILBRECHT GHISTELINCK, *Het Interneringscentrum van Beverlo te Leopoldsburg, 1945-1949: het penitentiair beleid t.a.v. politieke gedetineerden: breuk of evolutie?*, VUB, doctoraatsverhandeling, 2001, 4 delen; ELISABETH BRUYNEEL, *Dagboek achter tralies. De evolutie van het Belgische gevangenisregime tussen 1944 en 1950*, Merksplas 2006; HELEN GREVERS, *Van landverraders tot goede vaderlanders. De opsluiting van collaborateurs in Nederland en België, 1944-1950*, Amsterdam, 2013; BJÖRN RZOSKA, *Opgesloten tussen zwart, wit en grijs. Het kamp van Lokeren (1944-1947)*, Deurne, 2018.
11. Dat gold overigens ook voor de periode na de bevrijding toen van collaboratie verdachte landgenoten op grote schaal werden opgesloten. Zie: HELEN GREVERS, *Van landverraders...*, passim.
12. Voor de gevangenen in Vichy Frankrijk zie: CORINNE JALADIEU, *La prison politique sous Vichy. L'exemple des centrales d'Ysses et de Rennes*, Parijs, 2007; GAEL EISMANN, *Hôtel Majestic: ordre et sécurité en France occupée (1940-1944)*, Parijs, 2010.

politieke tegenstanders van de bezetter fungeerden, maar omdat het aantal gemeenrechtelijke misdrijven bij burgers sterk toenam.¹³ Gevangenen hadden daarom al snel te kampen met overbevolking. Tijdens de bezettingsperiode kwam het cellulaire stelsel, waarbij één cel bevolkt werd door één gevangene, sterk onder druk te staan.¹⁴

Sinds Wachsmann aantoonde dat de Duitse straf- en inrichtingen in de jaren 1930 en 1940 een cruciaal onderdeel vormden van het nazistische terreurapparaat bij de exploitatie en vernietiging van 'schadelijke elementen' - lees andersdenkenden - rijzen er vragen over de specifieke rol van de reguliere strafinrichtingen in de bezette gebieden. Hoe en in welke mate het Duitse militaire bestuur de Belgische gevangenen integreerde in hun veiligheids- en politiek is echter nog niet systematisch onderzocht. Om die reden kan dit artikel niet meer zijn dan een terreinverkenning en hoopt het aan te sporen tot verder, diepgaander en comparatief onderzoek. In dit artikel ligt de focus op de Antwerpse gevangenis. Wat was de functie van de *Kriegswehrmachtgefängnis* Antwerpen voor de Duitse bezetter in het kader van haar ordehandhavingpolitiek? Hoe kwamen de (vermeende) politieke tegenstanders en overtreders van de Duitse verordeningen in de Begijnenstraat terecht en hoe evolueerde de gevangenispopulatie van de Duitse sectie in de loop van de bezetting? Een onderzoek naar de gevangenen tijdens de Duitse bezetting verschaft inzicht in de Duitse strafrechtpleging en -vervolging in

België. Het gaat enerzijds over de positie die een gevangenis innam in het dichte netwerk van gevangenen, kampen en andere opsluitingsplaatsen, maar anderzijds ook over het dagelijks leven in de cel en de impact van de bezetting op de levens van gewone mensen, de keuzes die ze maakten en de dilemma's waarvoor ze zich geplaatst zagen.¹⁵

Een reconstructie van het dagelijks leven in de gevangenis tijdens de bezettingsjaren wordt bemoeilijkt omdat voor sommige deelaspecten de bronnen schaars zijn. Met de terugtocht van de Duitsers in september 1944 is heel wat archief verloren gegaan. De beschikbare informatie is daardoor fragmentair en dispaars. De gegevens in de inschrijvingsregisters van de Duitse afdeling geven wel een beeld van de specifieke functie van deze Antwerpse gevangenis voor de Duitse bezetter.¹⁶ Er bleven vier van zulke registers bewaard. Twee ervan zijn alfabetische repertoria, de andere twee zijn chronologisch geordende inschrijvingsregisters. Het is op basis van de gegevens van de chronologische registers dat het onderzoek naar de gevangenisbevolking is verricht.¹⁷ Hierin staan 11.573 namen genoteerd.¹⁸ Sommige namen komen evenwel meerdere keren voor. Dit kan zijn omdat een gevangene een tweede maal in de Begijnenstraat terecht kwam nadat hij/zij was vrijgelaten, naar elders was overgeplaatst of eerder ontsnapt was en later terug gevat. Op basis van een aselechte steekproef werd een onderzoekspopulatie van 372 personen samengesteld.¹⁹ Volgende infor-

13. GUILLAUME BACLIN, JONAS CAMPION & XAVIER ROUSSEAU, "Les chiffres en guerre. Occupations, justices et statistiques pénales en Belgique (1914-1950)", in *Histoire et Mesure*, 2007, jg. 22, nr. 1, p. 16-17; JEAN DUPRÉEL, "La criminalité de droit commun en Belgique durant la deuxième guerre mondiale", in *Bulletin de l'Administration Pénitentiaire*, 1956, p. 278-286.

14. Alhoewel volgens historisch criminoloog Eric Maes zeker nog tot aan de Tweede Wereldoorlog het cellulaire regime het dominante opsluitingsregime bleef. Zie: ERIC MAES, "De juridische normering van het gevangenisregime in België. Ontwikkelingen doorheen twee eeuwen detentiepraktijk (1795-heden)", in AUDE MUSIN, XAVIER ROUSSEAU & FRÉDÉRIC VESENTINI (eds.), *Violence, conciliation et répression. Recherche sur l'histoire du crime, de l'antiquité au XXIe siècle*, Louvain-la-Neuve, 2008, p. 111-116.

15. BAS VON BENDA-BECKMANN, *Het Oranjehotel. Een Duitse gevangenis in Scheveningen*, Amsterdam/Antwerpen, 2019, p. 18. Met dank aan Dr. Helen Grevers voor de literatuurtip.

16. Rijksarchief Beveren (RABn), *PK Antwerpen 2003 B*, nrs. 256-259.

17. Het eerste chronologische register loopt van 27 juni 1941 tot 30 juni 1944. Het tweede register bestrijkt de periode van 30 juni 1944 tot 2 september 1944. RABn, *PK Antwerpen 2003 B*, nrs. 258-259.

18. Het eerste register start met het inschrijvingsnummer 1.500 en loopt tot 6.312. Daarna wordt een sprong gemaakt naar nummer 7001 en loopt het vervolgens op tot nummer 10.999. Daarna komen nummers 1.000 tot 2.700 (eigenlijk moesten die als 11.000 en 12.700 genoteerd staan). Het eerste register bevat dus in totaal 10.513 namen. Het tweede register bevat de nummers 12.701 tot 13.760 of in totaal 1.060 namen.

19. Dat betekent dat de steekproef 3,5% bedraagt van het totale aantal in de twee chronologische registers genoteerde namen (11.573) en een betrouwbaarheid oplevert van 95% en een foutenmarge van 5%.

matie werd weerhouden: het inschrijvingsnummer, de naam en voornaam, de geboorteplaats- en datum, de woonplaats, het beroep, de instantie die de gevangene binnenbracht, de inschrijvingsdatum, de reden van opsluiting, de datum van vrijlating of de eventuele nieuwe bestemming.²⁰ In de registers komen meerdere handschriften voor, waaruit blijkt dat zij alvast niet door één en dezelfde (Duitse) beambte werden opgesteld en dat zij niet op een eenvormige wijze zijn bijgehouden. Indien in de inschrijvingsregisters van een gevangene niet alle informatie beschikbaar was, werd die indien mogelijk aangevuld met gegevens uit de individuele dossiers, bewaard in de Dienst Archief Oorlogsslachtoffers (DAOS)²¹ of op basis van fragmentarisch bewaarde steekkaarten²².

Sommige politieke gevangenen schreven, soms vele jaren na hun vrijlating, hun ervaringen op, waarbij de gevangenis van Antwerpen vaak slechts een onderdeel was van het groter verhaal over hun persoonlijke odyssee langs opsluitingsplaatsen in België en het Duitse *Reich*. Maar zij waren niet de enige groep gevangenen. Zo is er nauwelijks informatie over de personen die omwille van economische redenen waren opgesloten. Zij waren om evidente redenen na de oorlog minder snel geneigd om hun ervaringen op schrift te stellen. Dit artikel beoogt om het bestaande beeld van de Duitse gevangenen als louter opsluitingsplaatsen van politieke gevangenen bij te stellen.

II. De 'Begijnenstraat' als Duitse gevangenis

De Antwerpse gevangenis ligt vandaag nog steeds in een drukbevolkte buurt in het midden van de stad. In de Begijnenstraat werd in 1855 een arresthuis gebouwd volgens het cellulaire stelsel, een uit Amerika overgewaaid opsluitingssysteem. Het idee was

dat criminelen op het rechte pad kwamen door ze in volstrekte eenzaamheid op te sluiten waardoor ze verondersteld werden tot inkeer te komen. De Antwerpse cellulaire gevangenis was gebouwd volgens het panopticon-model, een stervormige structuur met een centrale kern en daarop aansluitend drie vleugels. De gevangenis telde een 150-tal eenpersoonscellen, daarnaast waren er cellen voor twee tot vier personen, goed voor een theoretische maximumcapaciteit van ongeveer 450 plaatsen. De eenpersoonscellen hadden een oppervlakte van ongeveer zes vierkante meter. Tegenstanders van dit cellulaire regime argumenteerden reeds voor de oorlog dat de gestegen criminaliteitscijfers haaks stonden op de efficiënte strafuitvoering. De cijfers toonden immers aan dat het isoleren van gedetineerden in een cel in combinatie met een streng gevangenisregime niet automatisch een vlekkeloze re-integratie in de maatschappij impliceerde. Het is pas na de Tweede Wereldoorlog dat de definitieve doorbraak van een gemeenschapsregime in de Belgische gevangenen op grotere schaal werd ingevoerd.

Veel naoorlogse getuigenissen beschrijven het moment waarop ze naar Antwerpen werden gebracht en het gevangenisgebouw via de poort binnenkwamen. De samen met haar man wegens illegale pers door de Sipo-SD opgepakte Paula Degrève-Bouha beschrijft de gevangenis in *Helden en Martelaren* als volgt:

“Wij stijgen vóór de poort uit den wagen. Hier is de Begijnenstraat! Ik bekijk nieuwsgierig de eerste binnenplaats: op den hoofdingang zie ik een datum: “Anno 1855” – we gaan een gang in, een deur, nog een en men leidt ons naar het bureel, waar wij door de *Gestapo* aan de toegangsformaliteiten worden onderworpen, terwijl de andere gevangenen wachten. [...] De gevangenis van Antwerpen heeft den klassieke stervorm. Een rond gebouwtje in het

20. ‘Arbeitseinsatz’, een andere gevangenis al dan niet in België, naar Breendonk of Mechelen.

21. Het betreft onderzoeksdossiers (DDO-dossiers) waarin de bewijsstukken zitten voor bijvoorbeeld pensioenaanvragen of historisch onderzoek. Ze bevatten informatie over bijvoorbeeld de verplichte tewerkstelling, de arrestatie, de opsluiting, de deportatie, de vonnissen uitgesproken door de Duitse krijgsraden, het overlijden en het repatriëren van de slachtoffers. Sinds 1 januari 2018 maakt de Dienst Archief Oorlogsslachtoffers deel uit van het Rijksarchief.

22. RABn, PK Antwerpen 2001C, nrs. 4267-4270.

Gevangenis van Antwerpen in 2021. Rechts aan de toegangspoort hangt een zwart plakkaat met daarop "Hulde aan de gefusilleerden en politieke gevangenen uit de oorlogen 1914-1918 en 1940-1945 die in deze gevangenis opgesloten waren"

midden, waarop de deuren der verschillende *Abteilungen* uitkomen: de administratieve vleugel, de vrouwen- en mannen afdelingen (sic) en de *Militärische Abteilung*.”²³

De Duitse politiediensten in België hadden cellen nodig voor hun gevangenen. In de Antwerpse *Kriegswehrmachtsgefängnis* zaten enerzijds Duitse militairen die om disciplinaire redenen opgesloten werden en anderzijds de door de Duitse politiediensten opgepakte personen die in afwachting van verder onderzoek in bewaring werden gehouden. Dat kon zijn omdat ze de Duitse regels hadden overtreden of omdat ze simpelweg hun afkeer tegen de bezetter hadden geuit. Omdat België onder militair bestuur viel, in tegenstelling tot bv. Nederland, werden de meeste Duitse afdelingen in de gevangenen door Duitse militairen bestuurd. Dit gold evenwel niet voor het *Auffanglager* Breendonk, waar de *Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst* (Sipo-SD) de plak zwaaide. Een vergelijking met de Nederlandse *Polizeigefängnis* in Scheveningen, het zogenaamde ‘Oranjehotel’, toont aan dat, alhoewel ook die gevangenis onder controle van de Sipo-SD stond, ze meer gelijkenissen vertoonde met een *Kriegswehrmachtsgefängnis* dan met het kamp in Breendonk. Ook in de Nederlandse gevangenis zaten zowel politieke als economische gevangenen opgesloten en bleek het regime minder buitensporig te zijn dan in Breendonk. Zoals verder zal blijken sloot ook de Sipo-SD gevangenen op in de Begijnenstraat. Sommige oud-gevangenen ervoeren een duidelijk verschil in behandeling tussen militairen en de Sipo-SD-agenten.²⁴

Terwijl de Belgische justitie de gevangenis oorspronkelijk met voornamelijk eenpersoonscellen had ontworpen, zaten gevangenen tijdens de oorlog vaak met vier of meer bij elkaar opgesloten. De overbevolking, met alle eraan gekoppelde

problemen, was een vaak weerkerend thema in de naoorlogse memoires. De overbevolking gold niet alleen voor de mannenafdeling. Zo blijkt uit de getuigenis van Julia Troulliard. Nadat ze op 12 augustus 1942 was aangehouden omdat ze lid was van een jeugdorganisatie van het Onafhankelijkheidsfront, zou ze zes maanden in de vrouwenafdeling in de Begijnenstraat verblijven:

“De huisvesting was erbarmelijk, de cellen overvol (5 soms 6 vrouwen per cel), donker en vochtig. Er heerste een volkomen gebrek aan hygiëne. Het voedsel was onvoldoende, vuil en slecht toe bereid. [...] Op 3 Februari 1943 vervoerde men mij naar de gevangenis van St-Gillis te Brussel, waar ik twee maanden verbleef. Hier waren de toestanden aanmerkelijk beter dan te Antwerpen. De voedselvoorziening werd verzorgd door het Belgische Rode Kruis en Winterhulp. Op 5 april werd ik naar de gevangenis van Vorst overgebracht.”²⁵

De Duitsers voerden een nieuwe wetgeving in die van toepassing was op het bezette Belgische grondgebied. Deze wetten vielen onder Duits strafrecht waarbij de handhaving ervan gebeurde door de Duitse politiediensten en het Duitse krijgsgerecht. Zich kritisch uitlaten over het bezettingsregime, het verstoren van de openbare orde, overtredingen tegen de militaire instanties en allerlei vormen van (gewapend) verzet golden als een ‘politieke misdaad’ en werden streng bestraft. Maar ook sommige economische delicten, zoals sluikhandel of fraude van het rantsoeneringssysteem of diefstal van militaire goederen vielen onder het Duitse strafrecht. De gevangenen van de Duitse afdeling vielen dus niet onder het normale Belgische strafrecht.²⁶ Voor de meesten was *Kriegswehrmachtsgefängnis* van Antwerpen een arresthuis tegen wie een Duits politieonderzoek

23. PAULE DEGRÈVE-BOUHA, “De gevangenis van Antwerpen”, in *Helden en Martelaren, 1940-45*, Brussel, 1946, p. 187.

24. JOS HAKKER, *De geheimzinnige kazerne Dossin te Mechelen*, 1944, p. 14.

25. *Gedenkschrift van het gemeentelijk Antwerps onderwijzend personeel, 1940-1945*, Antwerpen, 1945, p. 79.

26. Gebaseerd op: DIMITRI RODEN, *Ondankbaar België. De Duitse repressie in de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam, 2018, p. 35, 65-69. Zie voor het Nord-Pas-de-Calais in Frankrijk dat ook onder het Duits militair bestuur in België viel: LAURENT THIERRY, “Les politiques de répression conduites par le *Militärbefehlshaber in Belgien und Nordfrankreich* dans le Nord-Pas-de-Calais (1940-1944)”, in *Revue du Nord*, 89, n° 369, 2007, p. 81-104.

liep. Een kartonnen bordje op de celdeur met het gevangenisnummer en het opschrift 'VF' gaf aan welke gevangene in voorlopige hechtenis of *vorläufige Festnahme* zat. Een letter 'S' stond voor *Sicherheitshaft*.²⁷ De *Sicherheitshaft* gold vanaf februari 1941 als preventieve hechtenis voor onbepaalde duur en was een beproefd middel om gevangenen lang vast te houden zonder dat er een berechting plaatsvond. Deze straf werd vaak tegen communisten of andere zeer gevaarlijke geachte verzetslui gebruikt. Als Nacht und Nebel-gevangenen kwamen zij in Duitse tuchthuizen en speciale Nacht und Nebel-kampen zoals het beruchte kamp in Esterwegen terecht.²⁸

Door het statuut van een arrestant te bepalen, oefenden de Duitse agenten - zowel de Sipo-SD-agenten als de militaire politie - een grote invloed uit op het leven van een gevangene. Het verschil in statuut bepaalde immers of een gevangene in eenzame opsluiting zat (*Einzellhaft*), bezoek mocht ontvangen, brieven mocht schrijven of pakketten mocht ontvangen. Voor gevangenen betekende dit vaak een wereld van verschil. Bij het toekennen van een statuut was willekeur zeker niet uitgesloten. De op 30 oktober 1942 opgepakte Nederlandse Jood Jos Hakker werd door de Sipo-SD in de Begijnenstraat als 'zeer gevaarlijk' aangemeld enkel en alleen omdat hij geprotesteerd had toen een Sipo-SD-agent zijn diamanten achterover wilde drukken:

"De kerel had zich inderdaad gewroken. Op mijn gevangenisbrief stond: zeer gevaarlijk, op te sluiten in afzonderlijke cel. 'Ik werd per auto naar de Begijnenstraat gevoerd, moest naast den chauffeur plaats nemen, terwijl de Gestapo-man achter me zat met de revolver in de hand. [...] Mijn bijzondere aanbeveling ging van hand tot hand. Een der onderofficieren belde. Een oude Feldwebel verscheen, een goeddelijke man, die mij meevoerde

en vroeg: - Was haben Sie gemacht, dass Sie spezial gemeldet sind? Ik antwoorde (sic) dat ik het zelf niet wist en vertelde wat er in de Diamantcentrale was voorgevallen. Zijn antwoord luidde: - Immer dasselbe. Schweinhunden. Ik was niet de eerste die hem zulks kwam vertellen. Ik moest me rustig houden. Heer Holmm²⁹ (sic) was niet meer aanwezig, voorloopig voor enkele weken naar Wenen. Ik werd in een observatiecel geplaatst, een groote cel, met plaats voor zes personen. Een tiental vuile matrassen en dekens lagen in een hoek. [...]"

De meeste oud-gevangenen schrijven over de sobere inrichting van de cellen. De meest plastische beschrijving van de cellen is van René Lambrechts, lid van de partizanen van Heist-op-den-Berg en op 2 november 1943 aangehouden door de *Geheime Feldpolizei*:

"Onze cel, waarin we met drie, later met vier opgesloten zitten, meet ongeveer 1,50 m. bij 4 m. Naast de ijzeren deur met als enige opening het spiongaatje, staan twee verroeste emmers, waarin we grote en klein boodschappen moeten doen. Meestal sluiten de deksels niet nauw, zodat er den helen dag een doffe stank in de cel hangt. In het Duits heten deze recipienten (sic) "Kübel", zodat wij weldra onze woordenschat verrijken met uitdrukkingen als "kübelen" en "kübelpapier". Verder bestaat ons ameublement uit een ijzeren tafeltje met houten blad, dat desnoods tot brits kan omgevormd worden, twee, drie bankjes, en evenveel strozakken, lakens en paardendekens. In de hoeken naast de deur hangen nog schabben waarop we ons linnen en eetgerei kunnen stallen. Aan de muur prijkt een drietalig reglement. Licht en lucht komen binnen langs een hoog tuimelvenster. Daaronder loopt een dikke horizontale verwarmingsbuis, die echter alleen 's middags en 's avonds een beetje warmte uitstraalt. [...] Met een huivering denk ik nu nog terug aan het

27. CHARLES BRUSSELAIRS, *Als ik nu niet opschrijf komt het er niet meer van*, Antwerpen, 1983, p. 25; RENÉ LAMBRECHTS, *Wir, Muselmänner. Memorandum van een Politieken Gevangene*, Heist-op-den-Berg, 1979, p. 14; PAULE DEGRÈVE-BOUHA, "De gevangenis van Antwerpen", p. 196.

28. NIKOLAUS WACHSMANN, *Hitlers gevangenen*, p. 262.

29. Bedoeld wordt Sipo-SD-agent Erich Holm. JOS HAKKER, *De geheimzinnige kazerne Dossin...*, p. 13-14.

harde regime van de “vreselijke Begijnenstraat”. Zelfs later in de Duitse gevangenen hebben we het de eerste maanden op sommige punten beter dan in Antwerpen. [...]”³⁰

III. Het Web of Detention

De verschillende opsluitingsplaatsen, zowel in België als in het *Reich*, vormen een netwerk waarbinnen de gevangenen van de ene plek naar de andere werden verplaatst. Die overplaatsingen konden het gevolg zijn van het gewijzigde statuut van de gevangene, bv. van verdachte naar veroordeelde, maar konden ook het gevolg zijn van de oorlogsontwikkelingen die de Duitsers noopten tot het (massaal) deporteren van gevangenen. Dit kluwen van opsluitingsplaatsen wordt in de literatuur het ‘web of detention’ genoemd.³¹

Vóór de oorlog werden in Duitsland de tot vrijheidsstraffen veroordeelde militairen opgesloten in één van de acht *Wehrmachtgefängnisse*.³² Waarbij het Fort Zinna gelegen in de kleine stad Torgau de belangrijkste was.³³ In de bezette landen waar een militair bezettingsregime gold, zoals België, werden die aangevuld met *Kriegs-*

wehrmachtgefängnisse, die in wisselend aantal werden opgericht.

Een volledig overzicht van de Belgische gevangenen met Duitse afdelingen ontbreekt, net als een gedegen inzicht in de machtsstructuren die er heersten.³⁴ Zeker is dat er Duitse afdelingen bestonden in de gevangenen van Aarlen, Antwerpen, Bergen, Charleroi, Brugge, Gent, Hasselt, Kortrijk, Leuven-Centraal, Leuven-Hulp, Luik (Citadel en Saint-Léonard), Namen en Vorst. Deze gevangenen fungeerden als *Kriegswehrmachtgefängnis*, *Kriegswehrmachtanstalt*, of *Standortarrestanstalt*.³⁵ Ook bekend is de bijzondere rol van de gevangenis van Sint-Gillis. In deze *Wehrmachtuntersuchungsgefängnis* werden de veroordeelden gecentraliseerd, om daarna te worden overgebracht naar andere opsluitingsplaatsen in België en het Duitse *Reich*.³⁶ Niet alle Duitse afdelingen in Belgische gevangenen werden evenwel volledig bestuurd door Duitsers. Vanaf juni 1941 tot september 1944 bestond er bv. een Duitse afdeling in de gevangenis van Merksplas, maar de organisatie en het bestuur waren in handen van Belgisch personeel.³⁷ Om de Belgische bewakers te controleren, installeerde de kommandant van de gevangenis van Sint-Gil-

30. RENÉ LAMBRECHTS, *Wir, Muselmänner*, p. 14-15.

31. CHRISTIAN G. DE VITO, RALF FUSELAAR & HELEN GREVERS, *Incarceration and Regime Change...*, p. 8. Het Instituut voor Veteranen - Nationaal Instituut voor Oorlogsinvaliden, Oud-Strijders en Oorlogsslachtoffers brachten in samenwerking met het Nationaal Geografisch Instituut een kaart uit van de opsluitingsplaatsen in België, Nederland en het Duitse Rijk: JAN CARDOEN & ULLRICH SCHNEIDER, *Kaart van de kampen en andere opsluitingsplaatsen van de nazi's*, Brussel, 2011.

32. De andere zeven militaire gevangenen in Duitsland waren: Freiburg im Breisgau, Bruchsal, Germersheim, Torgau-Brückenkopf, Anklam, Graudenz und Glatz. Andreas Himmelsbach, *Kriminalität, Kriegsgerichtsbarkeit und Polizeistrafgewalt unter deutscher militärischer Besatzung in Frankreich und der Sowjetunion*, Stuttgart, 2018, p. 71.

33. FRITZ WÜLLNER, “Der Wehrmacht „strafvollzug“ im Dritten Reich. Zur zentralen Rolle der Wehrmachtgefängnisse in Torgau”, in NORBERT HAASE & BRIGITTE OLESCHINSKI (eds.), *Das Torgau-Tabu: Wehrmachtstrafsystem – NKWD-Speziallager – DDR-Strafvollzug*, Leipzig, 1998, p. 29-44.

34. Een overzicht is te vinden in: MARTIN WEINMANN, *Das nationalsozialistische Lagersystem (CCP)*, Frankfurt am Main, 1998.

35. Het aantal soorten gevangenen die de Duitse Wehrmachtleiding nodig achtte om veroordeelde soldaten op te sluiten is volgens Thomas Geldmacher “grotesk”: “Feldsonderabteilungen, Zuchthauskompanien, Strafvollstreckungszüge, Feldstrafgefangenenabteilungen, Wehrmachtgefängnisse, Standortarrestanstalten, bewegliche Heeresgefängnisse, Wehrmachtuntersuchungsgefängnisse, Wehrmachtgefangenenabteilungen, Lager der Reichsjustizverwaltung, Feldstraflager, Bewährungsgruppen – es erscheint beinahe grotesk, führt man sich vor Augen, wie viele verschiedene Institutionen die Wehrmachtführung für notwendig hielt, um Soldaten, die gegen Gesetze verstößen hatten, adäquat zu bestrafen.” THOMAS GELDMACHER, “Strafvollzug. Der Umgang der Deutschen Wehrmacht mit militärgerichtlich verurteilten Soldaten”, in WALTER MANOSCHEK (ed.), *Opfer der NS-Militärjustiz. Urteilspraxis – Strafvollzug – Entscheidungspolitik in Österreich*. Wien 2003, p. 425.

36. ADRIEN VERDEBOUT, *La prison de Saint-Gilles sous l'occupation (1940-1944). Politiques répressives et structures de détention*, licentiaatsverhandeling ULB, 2009.

37. RAA, *SI Merksplas 1996 B*, nr. 17, kopie van een brief van majoor Schriever (niet gehandtekend) gericht aan P. Cornil, inspecteur-generaal van het Gevangeniswezen van het Ministerie van Justitie, d.d. 31 mei 1941.

lis in Merksplas een Duits *Kontrollkommando*. Dit commando voerde ter plaatse inspecties uit, maar bestond slechts uit een handvol personeelsleden die rapporteerden aan de commandant van de gevangenis van Sint-Gillis.³⁸

Ook de gevangenen van Dendermonde, Dinant, Doornik, Ieper, Mechelen, Nijvel, Oudenaarde en Turnhout deden, al dan niet tijdelijk, dienst als opsluitingsplaatsen voor personen die door Duitse autoriteiten waren aangehouden. In Aalst, Brugge, Kortrijk en Roeselare konden de *Werbestelle*³⁹ dan weer arbeiders in een *Haftlager der Werbestelle* opsluiten.⁴⁰ Dit gebeurde vooral omdat uit Duitsland teruggekeerde arbeiders hun contracten niet naleefden. Omdat de capaciteit van de bestaande gevangenen al snel ontoereikend bleek, liet de bezetter ook mensen opsluiten in forten en kazernes. Onder meer de citadel van Hoei⁴¹, de Trésignies kazerne van Charleroi, het militaire domein in Beverlo en de oude rijkswachtkazerne in Leuven werden ingericht als opsluitingsplaatsen, voornamelijk voor politieke gevangenen (*Sicherheitshäftlinge*) en gegijzelden. Daarnaast beschikten de Duitse politie- en inlichtingendiensten over eigen gevangenen die specifiek voor hun afdeling werden ingericht. De Duitse militaire inlichtingendienst, de *Abwehr*, sloot haar verdachten op in de Sint-Annakazerne in Laken en in de kazerne van de gidsen in Etterbeek. De Sipo-SD vormde dan weer het fort van Breendonk om tot *Auffanglager* voor Joden, verzetslui en politieke tegenstanders. De Dossinkazerne in Mechelen werd vanaf juli 1942 ingericht als *SS-Sammellager für Juden*.

IV. De Duitse strafuitvoering in de Antwerpse gevangenis

Een groeiend aantal gevangenen

Volgens historicus Dimitri Roden was medio 1942 de maximumcapaciteit van de Belgische gevangenen reeds bereikt. Cijfers van het militair bestuur tonen aan dat het totaal aantal opgesloten personen in Belgische gevangenen op dat moment op circa 9.000 werd geschat, waarvan ruim 4.000 personen op bevel van de Duitse overheid waren opgesloten.⁴² Het aandeel van de gevangenen in de Duitse afdelingen zal in de loop van de bezetting evenwel nog toenemen.

In de Duitse afdeling van de Antwerpse gevangenis werd het merendeel van de in de ruime omgeving van Antwerpen gearresteerde personen opgesloten.⁴³ In de jaren voor de bezetting schommelde het gemiddelde aantal gevangenen rond de 350.⁴⁴ Op basis van de dagboeken van in- en uitgeschreven gedetineerden uit de periode mei 1940 tot september 1944 kan de evolutie van het aantal opgesloten personen in de gevangenis van Antwerpen worden gereconstrueerd. De dagboeken bevatten cijfers over de gedetineerden die onder de Belgische strafuitvoering vielen, en over zij die in de Duitse afdeling opgesloten zaten.⁴⁵ Voor grafiek 1 werd telkens het aantal geregistreerde personen dat op de eerste dag van de maand in de Belgische of de Duitse afdeling opgesloten zat, weerhouden. Wat opvalt, is dat de *totale* gevangenispopulatie van mei 1940 tot december 1941

38. Op 5 juni 1941 telde het *Kontrollkommando* slechts vier leden. Zie voor meer gegevens: BART WILLEMS, *Inventaris van het archief van de Strafinrichting Merksplas, Duitse afdeling 1940-1944*, (Rijksarchief Antwerpen: Inventarissen 78), Brussel, 2014, p. 8.

39. Dit zijn wervingsbureaus die arbeiders rekruteren om aanvankelijk vrijwillig en vanaf 1942 verplicht in Duitsland te werken.

40. MARTIN WEINMANN, *Das nationalsozialistische...*, p. 35-38.

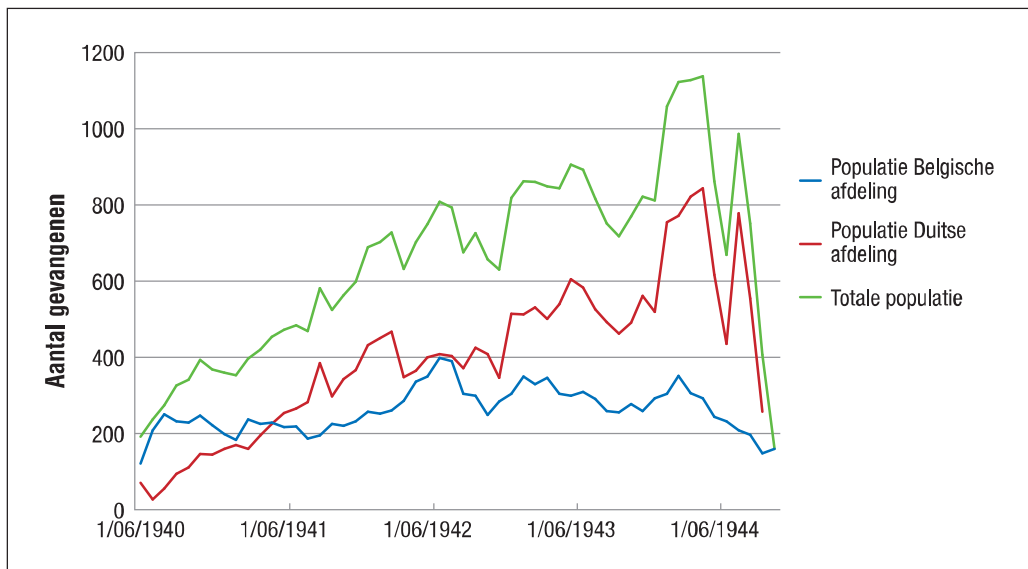
41. MARIE LEJEUNE, *La citadelle de Huy pendant la Seconde Guerre mondiale*, licentiaatsverhandeling, Universit  de Liège, 2001.

42. DIMITRI RODEN, "Van aanhouding tot strafuitvoering...", p. 142.

43. GERT DE PRINS, *Sluikpers. Antwerpen 1940-1944*, licentiaatsverhandeling, UGent, 2004. Geraadpleegd op ethesis.net op 23 juli 2021, zonder paginering.

44. 1936 : 369; 1937 : 292; 1938 : 319; 1939 : 429. Bron: *Vertoog over den Administratieven Toestand der provincie Antwerpen (1936-1939)*.

45. RABn, *Strafinrichting Antwerpen 1996*, nrs. 179-184.

Grafiek 1 : Populatie van de gevangenis van Antwerpen (1940-1944). Bron : RABn, *Strafinrichting Antwerpen 1996*, nrs. 179-184.

stelselmatig groeit, maar steeds onder de kaap van de 600 gevangenen blijft. Het aantal opgesloten personen in de Belgische afdeling zal vanaf 21 mei 1940 - het moment waarop de eerste gevangenen in de Duitse afdeling werden geregistreerd - en het moment waarop de Duitsers de gevangenis ontruimen - 4 september 1944 - nooit meer dan 400 bedragen, met een gemiddelde voor deze periode van 234 gevangenen. Met andere woorden: het gemiddelde aantal gevangenen in de Belgische afdeling ligt beduidend lager dan vóór de oorlog.

Al snel zullen gevangenen echter in toenemende mate de Duitse afdeling bevolken. Vanaf midden 1941 zakt het aantal personen opgesloten in de Duitse afdeling niet meer onder dat van de Belgische afdeling. Naarmate de bezetting voortduurt neemt het aantal toe. Vanaf april 1942 tot het einde van dat jaar schommelt het aantal rond de 400 gevangenen. Vanaf begin 1943 nemen de aantallen exponentieel toe. In de maanden april en mei 1944 is een absolute piek bereikt met

meer dan 800 gevangenen in de Duitse afdeling. De cijfers voor de laatste bezettingsmaanden kennen een grilliger verloop en lijken een weerspiegeling van de ontruimingsoperaties van de Duitse afdeling op dat moment. Zo werden bv. op 8 en 23 mei 1944 vanuit Antwerpen respectievelijk 88 en 126 gevangenen op transport naar Buchenwald gezet.⁴⁶ Op 3 september 1944 zitten er uiteindelijk nog 258 mannen in de Duitse afdeling vast.

Het spreekt voor zich dat de Belgische en de Duitse afdelingen in onderling verband stonden met elkaar. De gevangenis had immers een theoretische maximumcapaciteit en de toename in de ene afdeling had duidelijk repercussies op de capaciteit van de andere. Daarop alludeerde de secretaris-generaal van het ministerie van Justitie in een omzendbrief van 30 april 1941. Aan de bestuurders van de Belgische gevangenen schreef hij: "De tijdsomstandigheden verscherpen mekaar de strengheid van de gevangenis en hebben mede voor gevolg dat de beschikbare plaatsruimte in de

46. PETER SCHOLLIERS, "De massale ontruiming van de SS-gevangenen. De transporten van 8 en 23 mei 1944 naar Buchenwald", in *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 1980, nr. 6, p. 131.

strafinrichtingen aanzienlijk vermindert”.⁴⁷ Om die reden diende de voorlopige en voorwaardelijke invrijheidstelling zeer ruim toegepast te worden. Dat valt ook af te leiden in grafiek 1. Vanaf augustus 1942 verhoudt het aantal gevangenen in de Belgische afdeling zich omgekeerd evenredig met het aantal in de Duitse afdeling. Hoe dan ook, de totale gevangenisbevolking bereikte in de maanden februari tot mei 1944 een absoluut hoogtepunt met meer dan 1000 personen.

Van een strikt behoud van het cellulaire gevangenisregime kon in deze omstandigheden dan ook geen sprake meer zijn. Met de overbevolking hoeft het geenszins te verwonderen dat schurft en ongedierte er geregeld de kop opstaken.⁴⁸ Ook verschillende oud-gevangenen getuigen over de gebrekkige hygiënische omstandigheden en plagen van ongedierte zoals wandluizen.⁴⁹

Geslacht en leeftijd

De huidige stand van het onderzoek laat niet toe om algemene uitspraken te doen over het profiel van de slachtoffers van de Duitse repressie.⁵⁰ Verzetslui - net als collaborateurs - vormden op de totale Belgische bevolking slechts een kleine minderheid van twee tot drie procent.⁵¹ Alhoewel de overgrote meerderheid bestaat uit mannen, bevolkten ook vrouwen de Duitse sectie van de Antwerpse gevangenis. De eerste in het chronologisch register geregistreerde vrouw is Yvonne T., die op 3 juli 1941 staat ingeschreven. Vrouwen maken gemiddeld 14,5% van de onderzoekspo-

pulatie uit (tabel 1). Vanaf het tweede kwartaal van 1942 zal het aandeel vrouwen nooit onder de 10% zakken, met een piek in de maanden oktober tot december 1942, waar het aandeel vrouwen tot bijna een kwart stijgt (22,2%). Ter vergelijking: van september 1939 tot mei 1940 schommelde het gemiddelde aantal vrouwen tussen de 11 en 13 procent. Dit bevestigt enerzijds dat vrouwen evenzeer slachtoffers waren van de Duitse repressieve veiligheidspolitiek en anderzijds dat dit in het Antwerpse geval zeker niet in geringe mate was. Vergeleken met de gemiddeld 11 procent vrouwen die in de *Polizeigefängnis* in Scheveningen achter tralies zaten, ligt het cijfer voor Antwerpen gevoelig hoger.⁵²

Net zoals in het Oranjehotel was de Antwerpse gevangenis voor het overgrote deel bevolkt door twintigers en dertigers. Op het moment van hun arrestatie waren de gevangenen gemiddeld 36 jaar. Dat is een relatief hoog gemiddelde als we vergelijken met bv. de Gentse verzetslui. Bij deze groep bedroeg de gemiddelde leeftijd 32 jaar.⁵³ Een cijfer dat dichter aansluit bij de gemiddelde leeftijd van de gevangenen in Scheveningen (31 jaar).⁵⁴ In één op de vier gevallen waren de opgesloten personen jonger dan 25 jaar (25,9%). Daarmee zijn in de steekproef de jongeren duidelijk oververtegenwoordigd. Op de totale Belgische bevolking hadden zij immers een aandeel van 14%. De jongsten in de steekproef zijn zestien jaar oud. Ari M. werd op 5 februari 1943 samen met nog tien andere zigeuners door de *Geheime Feldpolizei* (GFP) binnengebracht. Hij is op het moment van zijn aanhouding, net als

47. RABn, *Strafinrichting Antwerpen. Overdracht 1996*, nr. 36, 31 april 1941.

48. Idem, 31 augustus 1942.

49. MARCEL POLFLIET, *Zóó was het in Breendonk en Buchenwald (Reeks Oorlogsleed, 2)*, Antwerpen, 1945, [geraadpleegd op www.getuigen.be]; PAULE DEGRÈVE-BOUHA, “De gevangenis van Antwerpen”, p. 194; RENÉ LAMBRECHTS, *Wir, Muselmänner* p. 20.

50. Het onderzoek naar het profiel van de slachtoffers van het Duitse veiligheidsbeleid staat nog in haar kinderschoenen. Voornamelijk aan de UGent worden in de vorm van masterscripties prosopografische analyses gemaakt van verzetsbewegingen. Voor literatuurverwijzingen zie KAROLIEN STEEN, *De schemerzone van een stad in oorlog: de evolutie van het verzet in Gent (1940-1944): van ongestructureerde initiatieven tot georganiseerde verzetsbewegingen*, doctoraatsverhandeling, UGent, 2007, p. 527-528.

51. MARK VAN DEN WIJNGAERT (ed.), *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen, 2004, p. 215.

52. BAS VON BENDA-BECKMANN, *Het Oranjehotel*, p. 50.

53. De gemiddelde leeftijd voor vrouwen bedroeg in onze steekproef 38 jaar en bij de mannen 37 jaar. Bij de Gentse verzetslui respectievelijk 37 jaar en 32 jaar. KAROLIEN STEEN, *De schemerzone...*, p. 519.

54. BAS VON BENDA-BECKMANN, *Het Oranjehotel*, p. 51.

	Kwartaal	Absoluut aantal	% aantal	Waarvan ♀	♀ % aantal
1941	juli-sept.	21	5,6	3	9,5
	okt.-dec.	12	3,2	-	0
1942	jan.-mrt.	13	3,5	1	8,3
	apr.-juni	16	4,4	3	18,7
	juli-sept.	24	6,4	3	12,5
	okt.-dec.	27	7,3	6	22,2
1943	jan.-mrt.	38	10,2	4	10,5
	apr.-juni	55	14,8	10	18,5
	juli-sept.	40	10,7	5	12,5
	okt.-dec.	16	4,4	2	12,5
1944	jan.-mrt.	51	13,7	9	17,6
	apr.-juni	25	6,7	4	16
	juli-sept.	34	9,1	4	11,7
TOTAAL		372	100	54	14,5

Tabel 1 : Procentueel en absoluut aantal in de steekproef weerhouden opgesloten personen in de Duitse afdeling, geordend per kwartaal (juli 1941 - september 1944). Bron: RABn, *PK Antwerpen 2003 B*, nrs. 258-259.

de studente Aumary L., zestien jaar. Zij was als lid van de verzetsbeweging Nationale Koninklijke Beweging op 17 juni 1942 door de Sipo-SD aangehouden. Ze overleefde de kampen in Duitsland niet. Vijftigplussers hebben in deze steekproef een aandeel van 17,8%. De oudste persoon in de steekproef is de landbouwer Josef V.R. Hij was bij binnenkomst in de gevangenis eenenzeventig jaar en binnengebracht door de *Feldgendarmen* (FG). Na drieëndertig dagen kon hij de gevangenis verlaten, de reden van zijn opsluiting kon niet achterhaald worden.

In de literatuur wordt vaak geopperd dat vanaf de verordeningen over de verplichte tewerkstelling in Duitsland, het verzet een ruimere rekruteringsbasis kreeg van voornamelijk jongeren die aan de verplichte tewerkstelling wilden ontsnappen. De these luidt dat hoe dichter de bevrijding naderde, hoe lager de gemiddelde leeftijd van de verzetslui werd.⁵⁵ Op basis van de gemiddelde leeftijden per kwartaal is in deze steekproef echter geen structurele daling van de gemiddelde leeftijd in de loop van de oorlog vast te stellen. Zeker, in het vierde

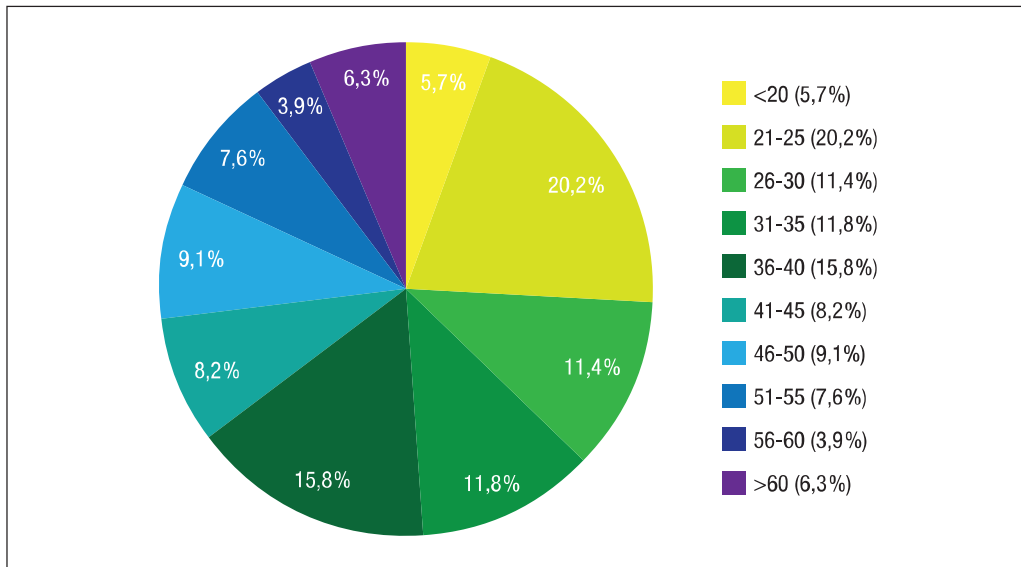
kwartaal van 1942 lag de gemiddelde leeftijd van de opgesloten personen met 30 jaar beduidend lager dan in het derde kwartaal van 1941, toen de gemiddelde leeftijd 34 jaar bedroeg. Maar vanaf het eerste kwartaal van 1943 tot het einde van de oorlog ligt de gemiddelde leeftijd steeds hoger dan in het najaar van 1942. Van begin 1943 tot september 1944 schommelt de gemiddelde leeftijd tussen de 36 en 39 jaar.

De relatief hoge gemiddelde leeftijd van de Antwerpse gevangenen wijst erop dat de Duitse afdeling bevolkt werd door personen die niet louter omwille van verzetsactiviteiten - doorgaans uitgevoerd door jongere mensen - achter tralies werden gezet (zie verder).

Herkomst en woonplaats

Geboorteplaatsen geven informatie over de herkomst, al zegt dit niet altijd iets over de nationaliteit van de betrokkene. Zo was Hipolite V. geboren in Newcastle, maar bezat hij toch de

55. KAROLIEN STEEN, *De schemerzone...*, p. 528.

Grafiek 2: Leeftijdscategorieën. Bron: RABn, *PK Antwerpen 2003 B*, nrs. 258-259.

Belgische nationaliteit. Wanneer het een minder gekende geboorteplaats betrof, werd de nationaliteit doorgaans expliciet genoteerd. Dat was vooral zo als de gevangene een Oost-Europese locatie als geboorteplaats op gaf. Hoe dan ook, in de Duitse afdeling van de Antwerpse gevangenis zaten in hoofdzaak Belgen opgesloten (n=310 of 83%). Aangezien Antwerpen niet ver van de Nederlandse grens ligt en de stad een vrij grote groep aan ingeweken Nederlanders telde, zijn ze de tweede grootste groep (7,3%, n=24). Andere herkomstplaatsen komen in de steekproef echter niet in grote concentraties voor waardoor ze statistisch minder relevant zijn. Geboorteplaatsen zeggen ook niets over hoe lang iemand reeds in België was. Zeker na de machtsovername van de nazi's in Duitsland in 1933 vestigden veel Oost-Europeanen zich in België. Van deze migratiebewegingen zijn in de steekproefpopulatie sporen terug te vinden: zeven personen kwamen uit Duitsland-Oostenrijk, tien uit Polen en telkens één uit Rusland, Oekraïne, Hongarije

en Tsjechië. Zij vertegenwoordigen samen 5,6% van de onderzoekspopulatie.⁵⁶

In iets meer van de helft van de gevallen (n=210, 56,5%) weten we waar de opgesloten persoon woonde op het moment van zijn/haar arrestatie. Voor de overgrote meerderheid hiervan (n=184, 87,6%) lag de woonplaats in de provincie Antwerpen, met een duidelijke concentratie in de stad Antwerpen (n=74) en haar randgemeenten Berchem, Borgerhout, Deurne, Wilrijk en Hoboken (n=30). Met andere woorden: in bijna de helft van de gevallen woonde de betrokkene in de stad Antwerpen of haar voorsteden. Nog eens 24 personen woonden in het arrondissement Antwerpen (n=128). Voor de andere in de provincie Antwerpen gelegen arrondissementen Mechelen en Turnhout liggen de cijfers heel wat lager. In beide arrondissementen woonden telkens 28 personen. Dit wijst er op dat de gevangenis van Antwerpen voornamelijk dienst deed als lokale opsluitingsplaats en dat in bijna 70% van

56. Volledigheidshalve moeten hier nog vijf personen uit Frankrijk, één uit het Verenigd Koninkrijk, één Deen, één Italiaan vermeld worden. Van zeven personen is de geboorteplaats echter niet gekend. Twee als 'zigeuners' geregistreerde personen waren wel geboren in België, maar de nationaliteit was niet te achterhalen.

	Aantal (n=372)	%	mei 1944
1. Landbouw			
Zelfstandig	17		
Landbouwarbeider	8		
TOTAAL	25	6,7	6,8
2. Nijverheid			
Zelfstandig	29	[7,7]	
Arbeider	75	[20,2]	
TOTAAL	104	27,9	33,4
3. Handel-Diensten			
Aan- en verkoop	39		
Horeca	8		
Diensten	26		
TOTAAL	73	19,6	25,4
4. Vrije beroepen			
	12	3,4	4,5
5. Bedienden			
	24	6,4	-
6. Overheid			
	37	9,9	23,1
7. Zeevaart			
	7	1,9	-
8. Niet-actieven: studenten			
Studenten	15	[4%]	
Zonder beroep	33	[8,9%]	
TOTAAL	48	12,9	5,3
9. Niet vermeld			
	42	11,3	1,1

Tabel 2: Beroepsindeling van de gevangenen. Bron: RABn, *PK Antwerpen 2003 B*, nrs. 258-259; Peter Scholliers, "De massale ontruiming van de ss-gevangenen", Bijlagen 3 en 4, p. 147-148.

de gevallen de woonplaats in een verstedelijkt gebied gelegen was.⁵⁷ Desalniettemin suggereren de beroepsgegevens dat sommige gevangenen ook uit meer rurale regio's kwamen.

Beroep

Op basis van het opgegeven beroep kan een sociaal-professionele analyse van de opgesloten personen worden gemaakt. Tabel 2 geeft de percentages van de spreiding in verschillende beroeps categorieën. Elke beroepsindeling is arbitrair, maar om

een vergelijking mogelijk te maken werd geopteerd om min of meer dezelfde indeling te hantieren zoals Peter Scholliers in zijn onderzoek naar de ontruiming van gevangenen in mei 1944.⁵⁸ Voor 11,3% van de gevallen kon evenwel niet achterhaald worden welk beroep de betrokkene had. In 8,9% van de gevallen stond genoteerd dat de betrokkene geen beroep had. Het betrof hier in grote mate vrouwen (27 op 33) met de leeftijd van veertig jaar of ouder (11 op 27).

Een relatief laag aantal personen was werkzaam in de landbouwsector (6,7%). Het percentage van de

57. Volledigheidshalve vermelden we nog het aantal dat woonachtig was in de provincies of het buitenland: telkens zeven in respectievelijk Brabant, Limburg en Oost-Vlaanderen, twee in Henegouwen, een in Luik en twee in Nederland.

58. PETER SCHOLLIERS, "De massale ontruiming...", Bijlagen 3 en 4, p. 147-148.

onderzoekspopulatie uit de landbouwsector komt nagenoeg overeen met dat van de personen die in mei 1944 uit de gevangenen werden ontruimd (6,8%). Toch is dat percentage relatief hoog te noemen als we dit bv. vergelijken met de verzetslui die uit de stad Gent kwamen. Uit onderzoek naar de Gentse weerstanders bleek slechts 0,07% werkzaam in de landbouwsector.⁵⁹ Dat is vergelijkbaar met onze onderzoekspopulatie indien we enkel inzoomen op Antwerpen-stad en haar randgemeenten. Hier gaf geen enkele gevangene een beroep in de landbouwsector op. De in Antwerpen opgesloten landbouwers kwamen doorgaans uit het arrondissement Turnhout of de regio rond Mechelen. Inbreuken op de wetgeving op de voedselvoorziening lagen bij deze beroepscategorie doorgaans aan de basis van hun arrestatie.

Arbeiders zijn veruit het sterkst vertegenwoordigd in de steekproef. De meesten onder hen waren werkzaam in de nijverheid, maar als ook de landbouwarbeiders in rekening worden gebracht, vertegenwoordigen zij ruim een vijfde of 22% van de onderzoekspopulatie. Sowieso was de meerderheid van de gevangenen werkzaam in de nijverheidssector. Tellen we naast de arbeiders hierbij ook de fabriekseigenaars en de zelfstandige ambachtssluidan loopt dit percentage op tot 27,9%.

Daarnaast was ook een aanzienlijk deel actief in de beroepscategorie 'handel-diensten' (19,6%). De indeling handel-diensten omvatte enerzijds de beroepen die in te delen waren in de categorieën aan- en verkoop, horeca en diensten. In de categorie 'overheid' (9,8%) zijn onder meer onderwijs- of spoorwegpersoneel te vinden. Vooral deze laatsten waren voor het verzet belangrijk bij de informatiegaring en het uitvoeren van sabotageacties. Het is evenwel opvallend dat een aanzienlijk deel een beroep uitoefende in de veiligheidssector, zoals bijvoorbeeld politieagenten, rijkswachters, douaniers, militairen of cipiers (15 op 37). Dat zij

frequent voorkomen is het gevolg van het feit dat zij een cruciale positie innamen voor de uitvoering van het Duitse veiligheidsbeleid. Cipiers bewaakten gevangenen en op de Belgische politiediensten werd meer dan eens een beroep gedaan door de bezetter. Al snel werden zij verplicht een keuze te maken door ofwel de orders van de bezetter strikt op te volgen en bijgevolg met hen mee te werken, ofwel te kiezen voor een risicovollere samenwerking met het verzet. Politieagenten waren immers ook voor het verzet belangrijk omdat zij vaak over informatie of wapens beschikten. Blijkens het inschrijvingsregister werden op 15 januari 1944 drieënzeventig politieagenten binnengebracht. Ze waren het slachtoffer geworden van een actie van de Sipo-SD van Antwerpen, waardoor nagenoeg heel het politiekorps van Deurne werd aangehouden.⁶⁰ De aanleiding voor deze massale arrestatie was de aanhouding van een politieagent uit Deurne, op 14 januari, die actief was bij de Witte Brigade. Hierdoor werden in de nacht van 14 op 15 januari 1944 tweeënzestig agenten van het politiekorps van Deurne gearresteerd, samen met nog een dertigtal andere leden van de Witte Brigade.⁶¹

V. De Duitse repressie en de opsluitingspolitiek

De Duitse militaire polities

Tabel 3 bevat gegevens over de instanties die de gevangenen hebben binnengebracht. Wat meteen opvalt is dat de FG en de Sipo-SD verantwoordelijk waren voor het leeuwendeel van opsluitingen, goed voor 78%.

Het Duitse militaire bestuur kon een beroep doen op twee militaire politiediensten: de FG en de GFP. Deze steekproef laat zien dat deze militaire veiligheidsdiensten verantwoordelijk waren voor meer dan de helft van de opsluitingen. De FG was

59. KAROLIEN STEEN, *De schemerzone...*, p. 584.

60. ROBBY VAN EETVELDE, "Die Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst (Sipo-SD) Aussendienststelle Antwerpen. Het politionele repertoire van een lokale Duitse politiedienst in bezet België", in BEG-CHTP, 19, 2008, p. 168.; DIRK MARTIN & LIEVEN SAERENS, *Steden in oorlog. Antwerpen 1940-1945*, Antwerpen, 2010, p. 126.

61. GERT DE PRINS, *Sluikpers...*, zonder paginering.

Instantie	Aantal	%
Feldgendarmerie (FG)	154	41
Sicherheitspolizei-Sicherheitsdienst (Sipo-SD)	137	37
Geheime Feldpolizei (GFP)	44	12
Devisenschutzkommando (DSK)	19	5
Andere	11	3
Zelf aangegeven	6	2
TOTAAL	372	100

Tabel 3: Duitse instanties die de gevangenen in Antwerpen lieten opsluiten. Bron: RABn, *PK Antwerpen 2003 B*, nrs. 258-259.

de belangrijkste ordedienst en bestond, verspreid over heel het land, uit een duizendtal manschappen. De FG was bij aanvang van de bezetting de militaire politie die waakte over de discipline en de veiligheid van de Duitse soldaten in België. Tevens regelde zij het militaire verkeer, bewaakte ze krijgsgevangenen en verleende ze bijstand aan de Belgische politie en rijkswacht. Later kwam daar de strijd tegen de sluikhandel bij. Vanaf 1942 stonden ze in voor het opsporen van Joden en Belgen die zich onttrokken aan de verplichte tewerkstelling in Duitsland. De FG hield ook personen aan tegen wie een aanhoudingsbevel was uitgevaardigd en was verantwoordelijk voor het transport van en het toezicht op Belgische gevangenen. Vanaf de Duitse inval in de Sovjet-Unie in 1941 daalde het aantal *Feldgendarmen* aanzienlijk omdat een deel ervan naar het Oostfront werd overgeplaatst. Om die reden werd de *Hilfsfeldgendarmerie* (HFG) in het leven geroepen. Bij deze hulppolitie sloten Rijksduitsers aan die in België woonden of Belgen die met de Duitsers collaboreerden.⁶² In 1943 zouden er zich reeds 1092 Belgen bij de HFG hebben aangesloten. In Antwerpen meldden zich een 200-tal VNV'ers als vrijwilligers aan.⁶³ Eind 1943 werd de *Zivilfahndungsdienst*

(ZFD) aan de FG gehecht, een afdeling die bijna uitsluitend uit leden van de collaboratiebewegingen bestond. Deze speciaal opgerichte dienst had als taak het opsporen van werkweigeraars en werd om die reden erg gehaat door een groot deel van de bevolking. In juni 1944 hadden zich 1047 personen voor de ZFD aangemeld.⁶⁴

De GFP maakte eveneens deel uit van het Duitse leger en legde zich als politiedienst toe op het opsporen van misdrijven gepleegd door niet-militairen die de veiligheid van de *Wehrmacht* in gevaar brachten, zoals spionage en sabotage.⁶⁵ Voorts is de GFP het uitvoerend orgaan van de spionagedienst van het Duitse leger, de *Abwehr*. De GFP was ook actief in het observeren en arresteren van communisten, vrijmetselaars en Joden die als staatsgevaarlijk werden beschouwd. Verspreid over het land waren er verschillende *GFP-Gruppen* actief, zo ook in Antwerpen. Er is echter nog niet veel bekend over de Antwerpse *Gruppe*.

Op basis van getuigenverhoren stelde de commissaris bij de gerechtelijke politie Georges Block na de oorlog een verslag op over de werking van de Antwerpse afdeling van de GFP tijdens de bezetting.⁶⁶

62. ALBERT DE JONGHE, "De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944). Eerste deel: De *Sicherheitspolizei* in België", in *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 1974, deel 3, p. 21-22.

63. BRUNO DE WEVER, *Greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV 1933-1945*, Tielt, 1994, p. 579-580.

64. ETIENNE VERHOEYEN, *België bezet 1940-1944. Een synthese*, Brussel, 1993, p. 209.

65. JEAN-LÉON CHARLES en PHILIPPE DASNOY, *Les dossiers secrets de la police allemande en Belgique (La Geheime Feldpolizei en Belgique et dans le nord de la France)*, Brussel, 1972.

66. RABn, *PK Antwerpen, 2001C*, nr. 2874, Verslag d.d. 23 oktober 1946.

Die werd als GFP *Dienststelle 712* aangeduid. Aanvankelijk was de GFP in Antwerpen gevestigd in de Pelikaanstraat in het 'Excelsior Hotel', om in mei 1941 te verhuizen naar de Belgiëlei 15B, waar het een pand met zes verdiepingen betrof. In de nacht van 3 op 4 september 1944 werd dit gebouw onttruimd. Aan de hand van naoorlogse getuigenissen werden een 90-tal personeelsleden geïdentificeerd die al dan niet kortstondig op de GFP-712 werkzaam waren geweest. Of dit het exacte aantal was, is op basis van deze gegevens moeilijk te achterhalen, vooral ook omdat er een groot personeelsverloop was. Zo waren er gedurende de bezetting niet minder dan zeven personen die de leiding van de Antwerpse *Gruppe* hadden. Jonge krachten werden snel naar het Oostfront of andere *Gruppen* gestuurd, terwijl oudere personeelsleden vaak de omgekeerde beweging maakten. In de tweede helft van 1943 zouden nog een zeventiental Belgen als leden van de Germaanse-SS aan de GFP-712 worden toegevoegd. Zij liepen doorgaans wacht en/of vergezelden de GFP bij aanhoudingen. Daarnaast vermeldt het verslag nog 19 "Vlaamsche medewerkers der G.F.P., en van de personen die er veel werden gezien en als medewerkers beschouwd moeten worden".⁶⁷ Dat het eerder 'losse' medewerkers betrof, blijkt uit het feit dat ook de chef van de rijkswacht, Emile Van Coppenolle, frequent op de GFP-712 in burger werd gesignaleerd. Het verslag maakt melding dat de GFP-712 o.a. een belangrijke rol speelde in de aanhouding van de personen die de plannen van Mortsel aan de geallieerden hadden doorgespeeld. Ze was ook betrokken bij de razzia's op de politie van Deurne en op Joden en ondernam een actie tegen een partizanengroep uit Wilrijk in de loop van 1943, waarvan één verzetslid de arrestatie niet overleefde.

Volgens het naoorlogse verslag werden veel aangehouden personen hardhandig verhoord en op "sadistische wijze gefolterd". Dat de GFP arresta-

ties uitvoerde op instructie van de *Abwehr*, blijkt uit de notering in de gevangenisregisters. De opmerking "GFP für Ast", betekende dat de aanhouding geschiedde op bevel van de *Abwehrstelle* (Ast).

De Sipo-SD en de strijd tegen het verzet

Door hun beperkte personeelsbezetting bleken de FG en de GFP niet in staat om samen de orde in het bezette België te handhaven. Reeds in juli 1940 werd in Brussel een *Dienststelle* van de Sipo-SD geïnstalleerd. De oprichting, de evolutie en de activiteiten van deze SS-politiedienst in België zijn nauw verbonden met de politieke machtsstrijd tussen de SS en het militaire bestuur.⁶⁸ Maar dat betekende niet dat de Sipo-SD, in weerwil van haar reputatie, almachtig en alomtegenwoordig was. Qua personeelsbezetting was immers geen enkele Duitse politiedienst sterk genoeg om een overwicht over de andere te hebben. In 1940 lag het aantal personeelsleden voor België en Noord-Frankrijk niet hoger dan 120. Een aantal dat in 1943 tot circa 500 gestegen was.⁶⁹ Op het terrein was van een systematische en permanente concurrentiestrijd tussen de Duitse politiediensten overigens weinig te merken. Integendeel, voor het verzamelen van informatie en het uitvoeren van gezamenlijke acties zoals razzia's waren ze vaak op elkaar aangewezen en werd er wel degelijk samengewerkt.⁷⁰

Tot februari 1941 vormde de Sipo-SD in België een onderdeel van de GFP. Met andere woorden: de Sipo-SD kon tijdens het begin van de bezetting niet op eigen houtje opereren en diende verantwoording af te leggen aan het militair bestuur. Hun taak beperkte zich tot februari 1941 tot het verzamelen van informatie. Verdachten aanhouden deden zij niet. Pas met de invoering van de *Sicherheitshaft*

67. Idem, p. 53.

68. ALBERT DE JONGHE, "De strijd Himmler-Reeder...", p. 30.

69. BENOÎT MAJERUS, "La Sipo-SD en Belgique. Une police faible?", in: *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, jg. 19, 2013, nr. 3, p. 44, 50.

70. Idem, p. 47.

op 4 februari 1941 kon ook de Sipo-SD personen preventief in hechtenis nemen.⁷¹

Naast de *Dienststelle* in Brussel werden er ook *Aussendienststellen* (buitendiensten) opgericht, waaronder een in Antwerpen.⁷² Vanaf augustus 1940 arriveerden de eerste Duitse agenten. Elke *Aussendienststelle* stond onder de leiding van een *Dienststelleleiter*. Voor de Antwerpse Sipo-SD waren dat Wilhelm Müller en van 1941 tot 16 april 1943 Max Werner en ten slotte Karl Fielitz tot de bevrijding.⁷³ Organisatorisch bestond de *Aussendienststelle*, net zoals de centrale dienst, uit een aantal afdelingen die met een Romeins cijfer werden aangeduid. De afdelingen I en II waren in Antwerpen samengevoegd en stonden in voor personeelszaken en dagelijks beheer. Afdeling III was de eigenlijke *Sicherheitsdienst*, die zich enkel bezig hield met het vergaren van informatie over de publieke opinie en het politieke, economische en culturele leven in het bezette land.⁷⁴ De *Geheime Staatspolizei* (Gestapo) was als afdeling IV veruit de grootste en tevens de beruchtste. Zij was bij de bevolking het best gekend omdat ze als uitvoerend orgaan het meest naar buiten trad. De Gestapo hield zich bezig met het opsporen en bekampen van de politieke vijanden van het Duitse Rijk. Afdeling IV was onderverdeeld in verschillende secties die zich toespitsten op specifieke groepen: IV-A bestreed communisten en marxisten; IV-B politieke kerken, sekten, vrijmetselarij en vooral Joden, IV-C emigranten en vreemdelingen en IV-D verzetsgroepen. Afdeling V was de *Kriminalpolizei*: zij trad op tegen sluikhandel en niet-politieke misdrijven gepleegd door Duitsers, of waarbij Duitsers betrokken waren. Tenslotte was

er de Afdeling VI. Deze kleine afdeling legde zich toe op contraspionage.

In de registers van de Duitse afdeling van de Antwerpse gevangenis werd niet altijd vermeld welke agent verantwoordelijk was voor de aanhouding van een gevangene. Doorgaans staat de algemene aanduiding "Sipo" vermeld, soms gespecificeerd als "Sipo für AST". Slechts in 48% (n=66) van de gevallen werd de naam van de agent van de Antwerpse Sipo-SD genoteerd. Ondanks dit beperkte aantal, geven de cijfers een indicatie van de onderlinge verschillen tussen de agenten en hun desbetreffende diensten. Op basis van een naoorlogs verslag van een voormalig Sipo-SD-agent die tevens voor het verzet actief was, is geweten aan welke diensten de agenten verbonden waren.⁷⁵ Het is niet verwonderlijk dat bijna alle agenten die in het register genoteerd staan deel uitmaakten van afdeling IV, de Gestapo (tabel 4). Sectie IV-D, die het verzet, uitgezonderd het 'linkse', bestreed komt het vaakst voor in de steekproef. Deze sectie was nog eens onderverdeeld in ondersecties, die elk een specifieke verzetsgroep opvolgde. Zo bestreed afdeling IV-D¹ de verzetsgroep Witte Brigade-Fidelio, afdeling IV-D² de Nationale Koninklijke Beweging en afdeling IV-D³ de overige verzetsbewegingen. Hoewel de registers enkel namen van Duitse agenten bevatten, werden zij echter in grote mate geholpen door Belgische collaborateurs – wat ook geldt voor andere Sipo-SD diensten. Zij waren actief als tolk (*Dolmetscher*), secretaresse, chauffeur of hulpagent. Vooral de tolken waren actief betrokken bij het onderzoek, de aanhoudingen en de verhoren.⁷⁶

71. ALBERT DE JONGHE, "De strijd Himmler-Reeder"..., p. 24, 28, 46-47.

72. ROBBY VAN EETVELDE, "Die Sicherheitspolizei....", p. 144. Tenzij anders vermeld is de paragraaf over de Antwerpse Sipo-SD gebaseerd op het artikel van Robby van Eetvelde.

73. De *Dienststelleleiter* werden bij afwezigheid vervangen door het hoofd van de SD. Zij traden dan op als *Stellvertreter*. Voor hun namen zie: LIEVEN SAERENS, *De Jodenjagers van de Vlaamse SS*, Tielt, 2007, p. 37.

74. *Abteilung III* van de Brusselse Dienststelle verzamelde de informatie en was verantwoordelijk voor de opmaak van de *Meldungen aus Belgien und Nordfrankreich*, die rechtstreeks naar Berlijn werden gestuurd.

75. RABn, *PK Antwerpen 2001C*, nr. 2806, Inlichtingen betreffende de Sicherheitspolizei en SD in België, 10 november 1944.

76. ROBBY VAN EETVELDE, "Die Sicherheitspolizei...", p. 150-56; Voor de *Nebenstelle* Dinant lees: CÉLINE PRÉAUX, *La Gestapo devant ses juges en Belgique*, Brussel, 2007, p. 33-38.

Sipo-SD agent	Aantal (66 op 137 gekend)	Dienst
Roald Ohmstedt	20	IV-D ²
Herman Veit	12	IV-D ¹
Erich Holm	12	IV-B
Theodoor Verhulsdonck	10	IV-A
Ernst Friedrich Laïs	4	IV-B/V
Ferdinand Frankenstein	3	IV-D ³
Andere ⁷⁷	5	
TOTAAL	66	100

Tabel 4: Aantal vermeldingen in de steekproef van Sipo-SD-agenten. Bron: RABn, *PK Antwerpen 2003 B*, nrs. 258-259.

De naam van de agent die in de steekproef het meest voorkomt is die van Roald Ohmstedt. Hij kwam uit Hamburg en had de leiding over sectie IV-D². Volgens een voormalige Sipo-SD medewerker was Ohmstedt een overtuigd nazi maar “niet overdreven brutaal” ten aanzien van de gevangenen. De Afdeling IV-D³ werd geleid door Ferdinand Frankenstein. Onder zijn gezag werden gevangenen brutaal behandeld, zoals onder meer bij het verhoor van de substituut van de procureur des Konings, Dirk Sevens. Die werd na zijn aanhouding in de nacht van 4 op 5 augustus 1944 dusdanig hard aangepakt, dat hij op 9 augustus 1944 in Breendonk aan zijn verwondingen overleed.⁷⁸ Ook Frankensteins medewerker, de Vlaming Willy Vandevelde, had diezelfde reputatie.⁷⁹ Frankenstein werkte daarenboven mee bij de aanhouding van Joden.⁸⁰ Vanaf mei 1943 was Herman Veit de leider van afdeling IV-D¹. Ook Veit had een kwalijke reputatie met betrekking tot de behandeling van gevangenen, alhoewel hij na de oorlog verklaarde aanvankelijk te zijn aangesproken op

zijn te zachte aanpak. Het was naar eigen zeggen vanaf dan dat hij gevangenen sloeg “doch altijd met de vlakke hand en nooit derwijze dat iemand er eenig gebrek kon door oplopen”.⁸¹ Veits slachtoffers dachten daar evenwel anders over⁸² en in het naoorlogse verslag werd hij omschreven als “zeer brutaal” en toonde hij zich ten aanzien van de gevangenen “zeer dierlijk”.⁸³ Veit zelf verklaarde na de oorlog verantwoordelijk te zijn voor de aanhouding van Fidelio, alias Marcel Louette.⁸⁴

De in het Rijnland geboren Theodoor Verhulsdonck, leidde vanaf oktober 1943 de sectie IV-A, die het communisme en het ‘linkse’ verzet bestreed. Van de anticommunistische sectie van de Antwerpse Sipo-SD is bekend dat ze zich te buiten ging aan machtsmisbruik en dat ze op structurele basis criminele activiteiten ontplooiden. Verhulsdoncks voorganger, Wilhelm von Hören kreeg hiervoor tijdens de bezetting de doodstraf na de moord op een inlichtingenagente (zie verder).⁸⁵ Verhulsdonck wees na de oorlog op de speci-

77. Eén Duitse agent komt twee keer in de steekproef voor: Theo Spalleck. Volgens naoorlogse getuigenis handelde hij zaken van secundair belang af voor de afdelingen II, IV en V. Daarnaast betreft het agenten die telkens één maal in de steekproef worden vermeld: Hans Hülmann (Afdeling III), Aloïs Schiesser (Dienststelle Hasselt), Arthur Eberhard Seidel (IVA) was opvolger van von Hören maar werd in de Hasselt neergeschoten. Hij werd opgevolgd door Verhulsdonck. RABn, *PK Antwerpen 2001C*, nr. 2806, Inlichtingen betreffende de Sicherheitspolizei en SD in België, 10 november 1944, p. 22, 24, 26, 36.

78. RABn, *PK Antwerpen 2001C*, nr. 2806, Inlichtingen betreffende de Sicherheitspolizei en SD in België, 10 november 1944, p. 30-31.

79. ROBBY VAN EETVELDE, “Die Sicherheitspolizei...”, p. 151.

80. LIEVEN SAERENS, *De Jodenjagers...*, p. 40, 188, 226.

81. RABn, *PK Antwerpen 2001C*, nr. 2815, Dossier Herman Veit, nr. 1, PV van verhoor, 13 april 1946.

82. Idem, nr. 14, PV van tegenovereenstelling van verdachte Veit, Herman, met slachtoffer, 27 juni 1949.

83. RABn, *PK Antwerpen 2001C*, nr. 2806, Inlichtingen betreffende de Sicherheitspolizei en SD in België, 10 november 1944, p. 285.

84. Marcel Louette (Antwerpen 1907 - Antwerpen 1978) is de stichter en leider van de Witte Brigade-Fidelio.

85. ROBBY VAN EETVELDE, “Die Sicherheitspolizei...”, p. 162-163.

ficiteit van afdeling IV-A en haar strijd tegen het communisme. Een volgens Verhulsdonck noodzakelijke methode was hierbij het ‘verscherpt verhoor’. De andere afdelingen van IV-D die de ‘nationale’ verzetsgroepen bekampten, hadden het volgens Verhulsdonck gemakkelijker. Niet in het minst omdat “ganse lijsten van de leden van de groeperingen waren gevonden waardoor natuurlijk hun werk zeer vergemakkelijkt werd voor de te verrichten aanhoudingen en eliminatie van die groepen”.⁸⁶ Van de communistische verzetsgroepen werden nooit lijsten gevonden en door hun organisatiestructuur in kleine verzetskernen, waarbij elke verzetsman slechts drie andere medestanders kende, waren grootschalige arrestaties eerder zeldzaam. Integendeel, telkens moest overgegaan worden tot individuele aanhoudingen tot de volgende schakel bekend was. Om aangehouden personen te doen bekennen werd volgens Verhulsdonck om die reden in afdeling IV-A veelvuldig het verscherpt verhoor toegepast. Een eufemisme voor mishandeling en foltering van aangehouden personen. Als rechtvaardiging voor dit handelen verklaarde Verhulsdonck: “Verder zal het wel onnodig zijn te wijzen op den aard der ‘K.P.’ leden: het golden gewoonlijk allen ‘fanatieke idealisten’ die maar niet zo gemakkelijk aan ‘t spreken gingen en die veelal goed geschoold waren”.⁸⁷

De jacht op Joden door Sipo-SD en DSK

Naast het bestrijden van verzetsbewegingen, maakte de afdeling IV actief jacht op Joden. Erich Holm was vanaf augustus 1940 tot het einde van de bezetting het hoofd van de *Judenabteilung* (IV-B). Deze ‘grote rosse met sproeten’ stond bekend als fanatiek, bruto en opschepperig. Hij had de leiding

over de razzia’s op Joden die in de zomer van 1942 in Antwerpen plaatsgrepen. Hiervoor schakelde hij de hulp in van de FG en de Antwerpse SS-Stormban.⁸⁸ Vanaf 1942 werd Holm bijgestaan door eerst Karl Vierk, die in maart 1943 vervangen werd door Ernst Friedrich Laïs. Laïs was reeds in februari 1942 aan de Antwerpse Sipo-SD toegevoegd, voorheen brutaliseerde hij Joodse gevangenen in Breendonk.⁸⁹ Holm en Laïs brachten niet alleen Joden naar de Begijnenstraat. Ook wie hulp bood aan Joden en dus de Jodenverordeningen overtrad, liep gevaar opgepakt te worden.⁹⁰

In vijf procent van de gevallen was het *Devisenschutzkommando* (DSK) verantwoordelijk voor de opsluiting van gevangenen.⁹¹ Deze kommando’s werden overal in de door het Duitse Rijk geannexeerde gebieden opgericht. In België viel de DSK onder het militair bestuur en meer bepaald onder de *Wirtschaftsabteilung*. Zij stond in voor het opsporen van overtredingen tegen deviezenverordeningen die de *Militärbefehlshaber* von Falkenhausen hierover uitvaardigde. Daarbij werden voornamelijk de waardevolle papieren, edele metalen en het geld van Joden geveiseerd. Het aandeel van de DSK in de plundering van de Joden is dan ook moeilijk te overschatten. De DSK-medewerkers waren douaneambtenaren die huiszoekingen deden, verhoren afnamen en arrestaties verrichtten. Doorgaans opereerden zij in burger en beschikten over een vuurwapen. De hoofdzetel was gevestigd in Brussel, maar er was ook een Antwerpse afdeling die tot het einde van de bezetting operationeel was.

Onder de negentien arrestanten van het DSK waren er vijf actief in de diamanthandel of -nijverheid. Bij drie van hen werd expliciet genoteerd dat ze Joods waren.⁹² Het is een bevestiging van

86. RABn, *PK Antwerpen 2001C*, nr. 2817, Dossier Theodoor Verhulsdonck, nr. 168, Procesverbaal van het ‘Algemeen verhoor betreffende de “verscherpte verhoren”’, d.d. 3 september 1948, z. p.

87. Idem, p. 1. Ook aangehaald in VAN EETVELDE, “*Die Sicherheitspolizei...*”, p. 160.

88. LIEVEN SAERENS, *Haat is een deugd. Het credo van de Jodenjagers*, Tiel, 2017, p. 161, 166.

89. LIEVEN SAERENS, *De Jodenjagers...*, p. 40; MARC VAN DEN WIJNGAERT (e.a.), *Beulen van Breendonk. Schuld en boete*, Antwerpen, 2010, p. 51-53.

90. RABn, *PK Antwerpen 2003B*, nr. 258, inschrijvingsnummer 1908.

91. Deze paragraaf is gebaseerd op: INSA MEINEN, *De Shoah in België*, Antwerpen 2011, p. 119-123.

92. RABn, *PK Antwerpen 2003B*, nr. 258, inschrijvingsnummers 2098, 2359, 2661, 3504.

de belangrijke rol die het DSK speelde in de jacht op Joden.⁹³ Het lot van de Joodse arrestanten was na hun opsluiting in Antwerpen hoogst onzeker. Zo werd de Poolse diamantklierer Nuchem K. op 25 oktober 1941 door de DSK in de Antwerpse gevangenis binnengebracht.⁹⁴ Na twee dagen werd hij vrijgelaten, maar in 1942 terug opgepakt en als Jood, samen met vrouw en kind via Mechelen met het Vlde transport naar Auschwitz gedeporteerd.⁹⁵ Volgens zijn naoorlogse verklaring was hij opgepakt omdat hij de Jodenvervolgung wilde ontvluchten via Frankrijk om zo Zwitserland te bereiken.⁹⁶

Een belangrijk onderdeel van het Duitse repressiebeleid was het opsporen van de Joodse bevolking. Het betrof zowel individuele aanhoudingen als arrestaties naar aanleiding van georganiseerde acties. In de registers werden dergelijke grote acties genoteerd als 'Sonderaktion'. De namen van de tientallen tegelijkertijd binnengebrachte personen werden dan evenwel niet genoteerd, enkel bij het registernummer stond 'Sonderaktion'. Ze waren allen binnengebracht door de Feldgendarmen.⁹⁷ Wie de Jodenverordeningen overtrad, bijvoorbeeld door Joden te helpen bij het onderduiken, riskeerde eveneens om opgesloten te worden, vaak waren dit vrouwen, zoals blijkt uit de steekproef, nl. vijf op zeven waren vrouwen.

VI. De reden en duur van de opsluiting

De reden waarom Duitse politiediensten mensen lieten opsluiten zijn legio. Voor circa 45% van de onderzoekspopulatie kon de precieze oorzaak van die opsluiting niet achterhaald worden omdat dit niet stond genoteerd. Voor de overige gevallen hebben we wel een indicatie van de aard van het 'misdrijf' (tabel 5). Hierbij valt op dat de oorzaak van de opsluiting in veel gevallen gezocht moet

worden in activiteiten die gelieerd zijn aan verzetsdaden. In 21,5% van de gevallen maakt men expliciet melding van het feit dat iemand lid was van een verzetsbeweging zoals de Witte Brigade, het Onafhankelijkheidsfront, de Nationale Koninklijke Beweging of het Geheim Leger, etc. Worden daar de zaken in verband met vervalsingen, spionage, wapenbezit, het bezit anti-Duitse propaganda of houding bijgerekend, dan loopt het percentage op tot 31%. Dat hoeft natuurlijk geen verwondering te wekken, aangezien de veiligheidspolitiek van de Duitse bezetter erop gericht was de openbare orde en militaire veiligheid te bewaren en alle weerstand ten aanzien van het militaire bestuur de kop in te drukken. Over de manier waarop de aanhoudingen gebeurden staat niets vermeld. Die konden enerzijds het resultaat zijn van doelgerichte politieacties of anderzijds het gevolg zijn van pech, onvoorzichtigheid of toeval.

De bezetting creëerde echter ook problemen op het vlak van voedselvoorziening en algemeen dalende leefomstandigheden. Het is niet verwonderlijk dat veel regelgeving erop gericht was de voedselbedeling strikter te organiseren. Zowel producenten als consumenten kregen te maken met de rantsoenering. De algemene verslechtering van de leefomstandigheden leidde alleszins tot een negatievere perceptie van de bevolking ten aanzien van Duitse bezetter. Niet alleen omdat er tekorten waren, maar ook omdat sommige collaborerende groepen een geprivilegieerde positie genoten en daardoor betere rantsoenen hadden. Dit zette dan ook heel wat kwaad bloed bij een groot deel van de bevolking. Een indicatie van de verslechterde levenskwaliteit zijn de talrijke overtredingen van de voedselreglementeringen en het aantal vermogensdelicten. Daartoe behoren zowel diefstallen van goederen van het Duitse leger alsook roofovervallen. De fragmentarisch

93. INSA MEINEN, *De Shoah in België*, p. 119-123.

94. RABn, *PK Antwerpen 2003B*, nr. 258, inschrijvingsnummers 2359.

95. WARD ADRIAENS e.a., *Mecheln-Auschwitz, 1942-1944. Namenlijst van de gedeporteerden*, Vol. IV. Brussel, 2009, p. 208.

96. DAOS, dossier PPE 725.

97. In de registers verwijzen volgende nummers naar een 'Sonderaktion': 5598-5609, 5612-5627, 5666-5697 (12 november 1942); 5628-5643, 5644-5660, 5693-5710 (13 november 1942); 5714-5734, 5735-5752, 5753-5765, 5767-5768 (14 november 1942). In de steekproef werden enkel de nummers 5718 en 5768 weerhouden.

Reden	Aantal	%
Niet gekend	166	44,6
Anti-Duitse houding en/of bezit propaganda	20	5,3
Lid van verzetsbeweging	80	21,5
Vervalsing	3	0,8
Wapenbezit	8	2,2
Spionage	4	1,1
Jood	14	3,8
Hulp aan Joden/overtreding Jodenverordeningen	7	1,9
Sonderaktion	2	0,5
Vermogensdelict	33	8,9
Devisenmisdrijf	7	1,9
Ravitaillering	15	4,0
Dienstverzuim	4	1,1
Andere	9	2,4
TOTAAL	372	100

Tabel 5 : Reden van opsluiting in de Antwerpse gevangenis. Bron : RABn, *PK Antwerpen 2003 B*, nrs. 258-259.

opgesomde gegevens in de registers geven blijk van de verscheidenheid aan goederen die gestolen werden : zegels, benzine, motoren, spiraalboeren, textiel en ander *Wehrmachtgut*. In de steekproef kwamen vermogensdelicten in bijna 9% van de gevallen voor.

Omwille van de verstoring van de voedseldistributie vormde de strijd tegen de sluikhandel en de zwarte markt een belangrijk onderdeel van ordemaatregelen van de bezetter. Voornamelijk landbouwers en handelaars liepen tegen de lamp omwille van het niet afleveren van producten, het zwart slachten van beesten of de zwarte handel. Dat de arrestaties ook het gevolg konden zijn van gecoördineerde acties blijkt uit de opsluiting van grote aantallen landbouwers op eenzelfde moment. Een voorbeeld is de arrestatie van de Des-selse landbouwer Victor N. op 15 februari 1944. Hij kwam in de gevangenis samen met tientallen andere landbouwers en werd na vijf dagen overgeplaatst naar de gevangenis van Merksplas om daar zijn straf van enkele maanden uit te zitten.⁹⁸

Wie werk weigerde te verrichten of beticht werd van nalatigheid tijdens de uitoefening van een functie waarvan de Duitsers afhankelijk waren, kon ook worden opsloten. In de steekproef komt dit vier maal voor, waarvan drie maal de kwalificatie 'dienstverzuim' viel bij cipiers. Bij een ontsnapping uit de gevangenis werd het bewakingspersoneel nalatigheid verweten en werd vervolgens een onderzoek ingesteld door de Duitsers.

Op basis van de datum van in- en uitschrijving kon voor 95% van de gevangenen de verblijfsduur worden berekend. Gemiddeld verbleef een gevangene ongeveer anderhalve maand of 49 dagen in de Antwerpse gevangenis. Dat is vergelijkbaar met de gevangenen die in het 'Oranjehotel' verbleven. Zij zaten gemiddeld zeven weken in de Scheve-ningsse gevangenis opgesloten.⁹⁹ In de eerste oorlogsjaren wordt bijna een vierde van de gevangenen binnen de week weer vrijgelaten. Dat aantal daalt evenwel na 1942, maar zakt niet onder de 15 procent (tabel 6). Telt men daar de gevangenen bij die binnen de twee weken worden vrij-

98. RABn, *PK Antwerpen 2003B*, nr. 258, inschrijvingsnummer 1046.

99. BAS VON BENDA-BECKMANN, *Het Oranjehotel*, p. 49.

gelaten, dan blijkt dat een derde relatief snel uit de gevangenis ontslagen werd. De grootste groep verblijft tussen de één en drie maand in de Antwerpse gevangenis. Het is uitzonderlijk dat men langer dan zes maanden in Antwerpen opgesloten blijft. Het is een indicatie dat de Begijnenstraat, net zoals het 'Oranjehotel', een tijdelijke opsluitingsplaats was.

De vraag rijst evenwel of er verschillen in opsluitingsduur waren al naar gelang de bezetting vorderde en/of de duur afhankelijk was van de Duitse instantie die de gevangene deed opsluiten. Tabel 7 geeft het gemiddeld aantal opgesloten dagen weer vanaf juli 1941 tot begin september 1944. Globaal genomen bleven de gevangenen in het laatste bezettingsjaar minder lang in opgesloten dan voorheen. Uitschieter is het jaar 1943 toen een gevangene gemiddeld twee maanden in Antwerpen bleef opgesloten. Vrouwen bleven gemiddeld langer in Antwerpen opgesloten (59 dagen, n=53) dan mannen (47 dagen, n=300). Het feit dat in het laatste jaar de opsluitingstijd merkkelijk korter was, is een indicatie van het feit dat gevangenen nu sneller naar opsluitingsplaatsen in België of het Reich werden doorgesluisd. Gevangenen die pas in de laatste maanden van de bezetting waren binnengebracht werden doorgaans bij de vlucht van de Duitsers mee naar het Oosten getransporteerd.

Wie door de Sipo-SD of de GFP was opgepakt, had globaal genomen meer kans om langer in de cel te verblijven dan wie door de FG of de DVS was opgesloten. Bij de FG en de DVS lag de gemiddelde opsluitingstijd rond één maand, de door de GFP en Sipo-SD binnengebrachte gevangenen verbleven gemiddeld dubbel zo lang in de Antwerpse gevangenis (tabel 8). Een verklaring voor de verschillen in verblijfsduur ligt wellicht

aan de aard van de misdrijven en de duur van de gerechtelijke onderzoek of procedure.

VII. Bestemmingen na Antwerpen

Een opsluiting in de Antwerpse gevangenis betekende niet automatisch een verblijf achter de tralies voor de resterende duur van de oorlog. Integendeel, bijna één op twee personen of 45%, kon na verloop van tijd de gevangenis verlaten. Vrouwen hadden daartoe meer kans dan mannen (52% tegenover 44%). Een notering "nach Hause" in de registers was doorgaans een aanwijzing dat de betrokkene was vrijgelaten, maar het betekende in sommige gevallen ook dat in ruil voor een vrijlating er hand- en spandiensten voor de Sipo-SD geleverd moesten worden. Een voorbeeld van een 'gedraaide verzetsman' was Eugeen Dirckx.¹⁰⁰ Hij was op 8 mei 1943 binnengebracht, maar werd tien dagen later vrijgelaten. Wat dat in zijn geval betekende is bekend: werken voor de Sipo-SD.¹⁰¹

Een vrijlating kende dus in sommige gevallen een hoge prijs. Daarenboven suggereren de gegevens dat naarmate de bezetting duurde en wie door de Sipo-SD was opgepakt, nog maar zelden mocht hopen op een vrijlating. Het aantal vrijlatingen van Sipo-SD-arrestanten daalde van 34% in 1943 naar slechts 18% in 1944. Dat staat in schril contrast met de gevangenen van de FG, waarvan zowel in 1943 als 1944 circa 68% van de gevangenen vrijkwam. En ook de vrijlatingspercentages van de gevangenen van de GFP lagen beduidend hoger. Hier kwamen in 1943 58% van de gevangenen vrij en in 1944 maar liefst 64%. De cijfers zijn eens te meer een indicatie van de grotere impact van de Sipo-SD in de loop van de oorlog en dit ten nadele van de andere Duitse politie-

¹⁰⁰. ROBBY VAN EETVELDE, "De weg van Vlaamse 'daders' naar de Gestapo. De tolken van de Antwerpse Sipo-SD" in *BMGN-Low Countries Historical Review*, 2009, 124, 3, p. 363-365.

¹⁰¹. RABn, PK Antwerpen 2003B, nr. 285, inschrijvingsnummer 8222. "18.5.43. n. Hause. entl. d. Sipo". Een meer dramatische afloop kende de vrijlating van Elisa N.-H. Zij werd als Sipo-SD-agente opgepakt op verdenking van moord op het gezin van Sipo-SD-agent von Hören, waarbij ze inwoonde. Haar capaciteiten als inlichtingagente waren echter door de Brusselse Sipo-SD opgemerkt, waardoor ze door hen werd opgevestigd. Uiteindelijk werd ze op 9 maart 1944 vermoord teruggevonden, vermoedelijk omdat ze te veel wist over de misdrijven van von Hören en consoorten. Zie: ROBBY VAN EETVELDE, "Die Sicherheitspolizei...", p. 162-163.

Duur gevangenschap	1941		1942		1943		1944	
	Antw.	Oranje-hotel	Antw.	Oranje-hotel	Antw.	Oranje-hotel	Antw.	Oranje-hotel
Tot een week	23%	18%	26%	25%	15%	29%	18%	34%
1-2 weken	14%	9%	14%	11%	13%	9%	23%	11%
3-4 weken	23%	21%	15%	25%	9%	14%	20%	15%
1-3 maanden	23%	34%	22%	29%	41%	26%	27%	33%
3 maanden tot een half jaar	17%	15%	17%	6%	16%	14%	12%	7%
Een halfjaar tot een jaar	0%	3%	6%	3%	6%	7%	0%	0%
Meer dan een jaar	0%	0%	0%	1%	0%	1%	0%	0%

Tabel 6: Duur van gevangenschap in de Antwerpse gevangenis en het 'Oranjehotel' in Scheveningen (1941-1944). Bron: *RABn, PK Antwerpen 2003 B, nrs. 258-259*; Bas von Benda-Beckmann, *Het Oranjehotel*, p. 49.

	Totaal (n=355)	Sipo-SD (n=133)	FG (n=146)	GFP (n=41)
1941(juli-dec.)	40 (n=30)	99 (n=7)	25 (n=15)	16 (n=3)
1942 (jan.-dec.)	52 (n=72)	64 (n=32)	45 (n=27)	52 (n=8)
1943 (jan.-dec.)	59 (n=148)	75 (n=50)	41 (n=63)	89 (n=19)
1944 (jan.-sept.)	34 (n=105)	51 (n=44)	15 (n=41)	26 (n=11)

Tabel 7: Evolutie van de gemiddelde verblijfsduur in dagen, uitgedrukt doorheen de bezettingsjaren. Bron: *RABn, PK Antwerpen 2003 B, nrs. 258-259*.

	Gemiddeld aantal opgesloten dagen	Mediaan
<i>Feldgendarmarie</i> (n=146)	33	20
<i>Sicherheitspolizei-Sicherheitsdienst</i> (n=133)	66	55
<i>Geheime Feldpolizei</i> (n=41)	60	22
<i>Devisenschutzkommando</i> (n=19)	26	8

Tabel 8: Gemiddeld aantal opgesloten dagen afhankelijk van de arresterende Duitse politiedienst. Bron: *RABn, PK Antwerpen 2003 B, nrs. 258-259*.

diensten. Dat had onder meer te maken met de rol van de Sipo-SD en haar harde strijd tegen het groeiende verzet ten aanzien van de bezetter en haar medewerkers.

Een aanzienlijk deel van de gevangenen kwam vrij, maar voor een groot deel van hen was het verblijf in de Begijnenstaat slechts een tussenstap naar andere gevangenschappen of kampen, hetzij in België of in het Duitse *Reich*. Tabel 9 geeft een

overzicht van de belangrijkste bestemmingen waar gevangenen na Antwerpen terecht kwamen. De in de registers opgesomde plaatsen waren vaak niet de eindbestemming, alhoewel dat soms wel het geval was. Voor 9% van de cases is geen informatie beschikbaar over de verdere lotgevalen van de gevangenen. Eén op vier (25%) kwam via Antwerpen in een andere Belgische gevangenis terecht zoals die van Merksplas, Gent, Leuven, Luik en Hoei. De overgrote meerderheid onder

hen (73 op 95 gevallen of 77%) werd evenwel na een verblijf in Antwerpen naar de gevangenis van Sint-Gillis overgebracht. Aangezien Sint-Gillis hét verzamelpunt was van waaruit gevangenen naar centra in het Duitse *Reich* werden getransporteerd, kan worden verondersteld dat ook Sint-Gillis voor de meeste Antwerpse gevangenen niet de eindbestemming was.

De overplaatsing naar een andere gevangenis was een belangrijk moment in het onzekere bestaan van gevangenen. Gevangenen werden uit hun inmiddels ‘vertrouwde’ omgeving gehaald en nieuwe groepen werden samengesteld. Een overplaatsing betekende vaak de eerste grondige wasbeurt in maanden:

“Op rij gaan we naar de badkamer langs de militaire afdeling waar de gestrafte Duitsers zitten. Wel een kwartier lang mogen we ons schrobben en het deugddoende water over ons lijf laten spoelen. De bewaker is een lange Oostenrijker met een pijp. Hij verklapt dat we morgen weggaan, en of we niet graag hier bleven. “Nee, schudden wij, Begijnenstraat héél slecht” – “Oostfront nog veel slechter”, bekrachtigt hij, wat we allen met overtuiging aannemen. Terug in de cel beveelt de Abteilungsoverste ons alles in te pakken en hem te volgen naar een ruime doorgangscel op de vijfde sectie. Eigenlijk zijn het twee kamers met houten britsen boven elkaar. Onze kleren dienen uitgestoomd en moeten in een zak, dien we zelf naar de kelderingen dragen. Daar zitten twee oude gevangensratten bij den stoomketel waarin onze pakjes verdwijnen. Wij zelf krijgen een grijs tenuutje aan dat allen als een zak om het lijf hangt.”¹⁰²

Vervolgens volgt er een medische controle waarbij Duitse dokters de gevangenen keuren om te zien of ze geschikt zijn voor transport en of ze geen venerische ziekten hebben:

“Eerst nog naar de duitse (sic) arts. Het medisch onderzoek beperkt zich tot een vluchtige blik op onze penis. Met een geslachtsziekte mag men blijkbaar niet “ins Reich...”.”¹⁰³

Voor het krieken van de dag wordt de groep die op transport gaat in gereedheid gebracht. Het is vaak het eerste contact met de buitenwereld sinds weken:

“De gang naar buiten is flauw verlicht. Overal soldaten met glimmende mitrailletten (sic) en geweren. Twee aan twee worden we aan elkaar geboeid, zo vast als de dikte van den pols toelaat. Richard en ik zijn gekoppeld. Niemand heeft nog lust tot lachen; nu wordt het ernst. [...] We stappen buiten: alles is nog donker in Antwerpen. Twee honderd meter voorbij de gevangenis moeten we wachten, tot een trammetje komt aangereden, dat ons naar het Middenstation [Centraal station, BW] voert. Nu is het zes uur; en we stappen in den trein voor Brussel: een gewone wagen voorbehouden aan de Wehrmacht. Het is nog altijd donker als we in Brussel aankomen. Buiten het station weer een trammetje op. Richard smokkelt den bediende een visitekaartje in de hand met een paar regels voor thuis. De man knikt zwijgend. Eindelijk staan we voor een dreigende middeleeuwse vesting: de gevangenis van Sint-Gilles.”¹⁰⁴

Wie evenwel naar de gevangenis van Merkplas was overgebracht werd in 90% van de gevallen van daaruit vrijgelaten.¹⁰⁵ Dat had te maken met de feiten waarvoor de gevangenen van Merksplas veroordeeld waren. Het betrof doorgaans misdrijven over het niet naleven van de reglementen rond de voedselvoorziening of vermogensdelicten ten aanzien van de bezettende overheid (zie eerder). Dergelijke feiten werden lichter bestraft dan bijvoorbeeld zware verzetsactiviteiten.

Vanuit de Antwerpse gevangenis kwamen sommige gevangenen in België in het *Auffanglager* voor

102. RENE LAMBRECHTS, *Wir, Muselmänner*, p. 21.

103. CHARLES BRUSSELAIRS, *Als ik het nu niet opschrijf*, p. 35.

104. RENE LAMBRECHTS, *Wir, Muselmänner*, p. 22.

105. N=10.

Bestemming	Aantal
Gevangenis in België	95
'Sipo-SD'	28
'Mechelen' (<i>Auffanglager</i>)	14
Breendonk	11
Arbeidsinzet	7
Duitse Reich	5
Andere	12
Vrij	168
Geen melding	32
TOTAAL	372

Tabel 9: Bestemmingen waar gevangenen terechtkomen vanuit de Antwerpse gevangenis. Bron: RABn, *PK Antwerpen 2003 B*, nrs. 258-259.

Joden in Mechelen terecht. Het waren voornamelijk niet-Belgen die in 1942 of 1943 waren opgepakt en die vervolgens op transport naar de uitroeiingskampen werden gezet. Daar wachtte hen bijna zeker een gewisse dood.¹⁰⁶ Ontsnappen was een schier onmogelijke zaak, dat ondervond de Hongaarse diamantslijper Wilmos P. Opgepakt in 1942 kon hij bij een eerste transport vluchten en onderduiken, maar hij werd uiteindelijk alsnog tijdens een razzia in 1943 opgepakt en weggevoerd.¹⁰⁷

Joden werden niet alleen tijdens razzia's opgepakt en rechtstreeks vanuit Antwerpen naar Mechelen overgebracht, ze konden bijvoorbeeld ook omwille van (vermeende) verzetsactiviteiten in de handen van de Duitse politiediensten vallen. Wie voor verzetsdaden door de Sipo-SD was opgepakt kon vanuit de Antwerpse gevangenis naar Breendonk afgevoerd worden. Wanneer vastgesteld werd dat het om een Jood ging, was de kans groot dat de gevangene alsnog naar Mechelen werd gestuurd

om op transport te worden gezet richting uitroeiingskampen. Dat was zo onder meer het geval met Hermine B, een Tsjechische kleermaakster. Zij belandde op 31 maart 1942 in de Begijnenstraat om vervolgens op 1 augustus 1942 naar Breendonk te worden overgebracht om uiteindelijk via Mechelen op 11 augustus 1942 met het tweede konvooi in Auschwitz te belanden.¹⁰⁸ Een lot dat ook de Poolse bakkersgast Haskiel K. wachtte.¹⁰⁹

De niet-Joden uit de steekproef die vanuit Antwerpen in Breendonk terecht kwamen, kenden evenzeer een onzekere toekomst. In sommige gevallen kon op basis van de documentatiedossiers van de Dienst Archief Oorlogsslachtoffers achterhaald worden dat ook Breendonk voor hen vaak niet het eindstation was. Ze maakten vaak een lange odyssee langs concentratiekampen zoals Buchenwald, Mauthausen, Dora, Natzweiler, Dachau of Bergen-Belsen, waarvan sommigen het einde van de oorlog niet haalden.¹¹⁰ In 28 cases of 7%

106. Voorbeelden uit de steekproef: Aron P. (nr. register : 4721). Transport Auschwitz XI 1170394; Ester S. (nr. register 4730). Transport Auschwitz VIII 394; David B. (nr. register 5154). Transport Auschwitz XII 487; Etel T. (nr. register 7561). Transport Auschwitz XXA 272; Bettie N. (nr. register 7577). Transport Auschwitz XXA 305; Wolf W. (nr. register 8474). Transport Auschwitz XXI 824; Leopold K. (nr. register 9132). Transport Auschwitz XXII 77; Bruno H. (nr. register 1669). Transport Auschwitz XXV 13. Ward Adriaens e.a., *Mecheln-Auschwitz, 1942-1944*, Vol. 4.

107. RABn, *PK Antwerpen 2003B*, nr. 285, inschrijvingsnummer 8444; DAOS, dossier PPE 20062.

108. RABn, *PK Antwerpen 2003B*, nr. 285, inschrijvingsnummer 3420. Konvooi II, 61. WARD ADRIAENS e.a., *Mecheln-Auschwitz, 1942-1944*, Vol 2, p. 45.

109. Idem, inschrijvingsnummer 4516. Konvooi II, 311. WARD ADRIAENS e.a., *Mecheln-Auschwitz, 1942-1944*, Vol. 2., p. 50.

110. Zie bijvoorbeeld Willem G. RABn, *PK Antwerpen 2003B*, nr. 285, inschrijvingsnummer 3284. DAOS, dossier PPAD 6246 en Petrus VDV. (RABn, *PK Antwerpen 2003B*, nr. 285, inschrijvingsnummer 4411, DAOS, dossier RCAD709. Beiden overleden in Mauthausen.

van de steekproef stond als bestemming bij het verlaten van de Antwerpse gevangenis “sipo” of “durch sipo abtransportiert”. We kennen hiermee niet de plaats, en enkel de Duitse politiedienst die de betrokkene meevoerde. Dat betekende dat de gevangene ofwel was meegenomen voor een ‘verscherpt verhoor’ ofwel dat hij/zij als *Nacht und Nebel*-gevangene was weggevoerd naar een gevangenis in het Duitse *Reich*. Tussen mei 1943 en maart 1944 werden 1800 Nacht und Nebel-gevangenen naar het Emslandlager overgebracht, voor het merendeel Belgen.¹¹¹

In zeldzame gevallen werden gevangenen evenwel rechtstreeks vanuit Antwerpen naar gevangenen of kampen in het Duitse *Reich* gebracht. In de steekproef kwam dit slechts vijf keer voor. Dat illustreert nog eens de rol van de Antwerpse gevangenis als eerste stap in een vaak lang opsluitingstraject. In de loop van de oorlog kwamen immers steeds meer burgers uit de bezette gebieden uit West-Europese landen in Duitse strafinrichtingen terecht. Hun aantal nam vanaf 1941 in rap tempo toe. Vanaf dan werden de eerste burgers uit Frankrijk, België en Nederland in Duitse strafinrichtingen ondergebracht. Het gevolg van deze Duitse deportatiepolitiek was dat de gevangenen in Duitsland reeds in de lente van 1943 voor een derde bevolkt werden door uit het buitenland afkomstige gevangenen.¹¹²

VIII. Besluit

Toen de Duitse bezetter in mei 1940 in België een militair bestuur installeerde, was ze in het kader van haar veiligheidspolitiek op zoek naar gebouwen om personen in op te sluiten. Het is evident dat het Duitse leger daarbij in eerste instantie keek naar de bestaande infrastructuur. Die was in België zeker aanwezig, omdat in de 19de eeuw zwaar was geïnvesteerd in de uitbouw van een

dicht netwerk van celgevangenen. In de meeste Belgische gevangenen richtte de bezetter een Duitse afdeling in. De Duitse militairen hadden echter reeds voor de oorlog ervaring opgedaan in het besturen van gevangenen omdat in Duitsland het leger reeds over eigen gevangenen beschikte. Hierin werden veroordeelde militairen opgesloten. Het gevangenisregime in deze *Wehrmachtsgefängnisse* was hard en ze hadden om die reden een kwalijke reputatie. Naast deze militaire gevangenen lagen verspreid over heel Duitsland ook reguliere gevangenen waar burgers werden opgesloten. Uit de studie *Hitlers gevangenen* van Nikolaus Wachsmann blijkt dat na de machtsovername door de nazi's in 1933 het gevangenisregime in Duitsland stelselmatig verharde. De strafinstellingen en rechtbanken pasten zich verbazend snel aan het nieuwe regime aan en schroefden vele humanitaire hervormingen uit de Weimarrepubliek terug. Door systematisch zeer zware straffen op te leggen in verhouding tot de gepleegde feiten en het zeer harde gevangenisregime werden voornamelijk de tegenstander van het naziregime geïsoleerd. Onderliggend aan het gewijzigde beleid in de gevangenen lag een ideologische shift. Door het concept van de ‘vijanden van de volksgemeenschap’ raakten politieke tegenstanders van het naziregime, voornamelijk communisten en socialisten, Joden, homoseksuelen, ‘asocialen’ en ‘gewoontemisdadigers’ geïsoleerd. Door ze op te sluiten werden ze letterlijk uit de samenleving verbannen. Dat gebeurde in eerste instantie in de reguliere gevangenen, pas in een latere fase kwamen daar de vele kampen bij, omdat de opsluitingscapaciteit onvoldoende was. De welwillendheid van het gevangenispersoneel om mee te gaan in deze ideologische shift, ook al waren ze lang niet allemaal rechtgeaarde nazi's, maakte dat de reguliere gevangenen reeds voor de inval van de Duitsers in mei 1940 een onderdeel vormden van het terreurnetwerk van de nazi's. De strafinstellingen moesten door hun streng gevangenisre-

111. NIKOLAUS WACHSMANN, *Hitlers gevangenen*, p. 262. Specifiek over het Emslandkamp zie: FRANK BÜHRMANN-PETERS, *Ziviler Strafvollzug für die Wehrmacht. Militärgerichtlich Verurteilte in den Emslandlagern 1939-1945*, onuitgegeven verhandeling Universität Osnabrück, 2002.

112. NIKOLAUS WACHSMANN, *Hitlers gevangenen*, p. 244.

gime ter afschrikking en vergelding dienen, waarbij de nazipropaganda de honger, de ziekten, de overbevolking, het geweld, de sterfte en zelfs de moorden in de Duitse gevangenen verhulde. Voor de Duitse historicus Thomas Geldmacher is het 'Prinzip der Abschreckung' een van de weinige constanten in het Duitse strafuitvoeringsbeleid dat ook via het systeem van de *Wehrmachtstrafgefangenenwesens* werd voltrokken.¹¹³

Dit artikel is een terreinverkenning om inzicht te krijgen in de functies van Belgische reguliere gevangenen tijdens de bezettingsjaren 1940-1944 en de ervaringen van de gevangenen die er opgesloten zaten. Als opsluitingsplaats vormde de *Kriegswehrmachtsgefängnis* van Antwerpen, net als vele andere gevangenen van de Duitse militaire overheid op het Belgische grondgebied, een belangrijke schakel in het Duitse vervolgingsbeleid. De regionale functie van 'de Begijnenstraat' blijkt uit de herkomst van de gevangenen, dit in tegenstelling tot bv. de gevangenis van Sint-Gillis, waar gevangenen van heel België werden opgesloten. Het exacte aantal personen dat tijdens de oorlog als Duitse gevangene in Antwerpen opgesloten zat, is slechts bij benadering te bepalen omdat de twee chronologische registers waarop dit onderzoek is gebaseerd enkel de periode juni 1941 tot september 1944 bestrijken. Op basis van circa 11.500 geregistreerde namen werd een aselecte steekproef van 372 personen samengesteld. Uit die steekproef blijkt dat in de Duitse afdeling van de Begijnenstraat meer personen opgesloten zaten dan in de Belgische afdeling. De gevangenis in Antwerpen werd dus in de loop van de bezetting in toenemende mate bevolkt door personen die door de Duitse autoriteiten waren opgepakt. Op basis van de steekproef blijkt dat de Duitsers voornamelijk jonge Belgische mannen opsloten. Eén op de vier was zelfs jonger dan 25 jaar. Ongeveer 15 % van de opgesloten personen betrof vrouwen. Van ongeveer één derde is met zekerheid te zeggen dat ze opgepakt waren omwille van activiteiten die aan het verzet gerelateerd waren.

Toch dient de nadruk gelegd te worden op het feit dat voor bijna de helft van de onderzoekspopulatie niet te achterhalen viel wat de reden van de aanhouding was. Een grote groep uit de onderzoekspopulatie heeft na de oorlog geen aanvraag voor de erkenning als verzetsstrijder ingediend. Ook dat laat vermoeden dat een aanzienlijk deel van de gevangenen wellicht omwille van vermogensdelicten door de Duitsers was opgepakt. Voornamelijk de schendingen van de regelgeving omtrent de voedseldistributie (smokkel, sluikslachten, zwarte handel) en diefstal ten aanzien van het Duitse leger waren voor de bezetter voldoende om personen op te sluiten. Dit onderzoek toont dus aan dat het beeld van de Duitse gevangenen in bezet België in hoge mate was bepaald door de naoorlogse getuigenissen van politieke gevangenen. Nochtans raakten een groot deel (tijdelijk) hun vrijheid kwijt door andere dan louter politieke redenen. Ook hier speelde het element van vrijheidsberoving als afschrikingsmiddel voor kleinere misdrijven. Dit onderzoek sluit daarmee aan bij de bevindingen over de Nederlandse *Polizeigefängnis* in Scheveningen, waar personen die opgesloten zaten wegens vermogensdelicten een aanzienlijk deel van de gevangenisbevolking uitmaakten. De verslechterde levensomstandigheden van een steeds groter deel van de bevolking heeft er wellicht toe geleid dat steeds meer mensen diefstal als laatste redmiddel zagen om hun onzekere bestaansmiddelen aan te vullen. Het spreekt voor zich dat dit ook in de ogen van de bezetter als ordeverstoring werd aanzien, zeker als dit ten nadele van het Duitse leger was.

Uit de Antwerpse onderzoekspopulatie blijkt dat de achtergronden en ervaringen van de gevangenen heel divers waren. Door de naoorlogse getuigenissen is echter een beeld ontstaan dat de Duitse bezetter zich in hoofdzaak richtte op de onderdrukking van verzetslui. Dit onderzoek suggereert dat dit beeld genuanceerd en wellicht gecorrigeerd moet worden. Economische misdrijven werden door de Duitsers evenzeer als zeer

113. THOMAS GELDMACHER, *Strafvollzug. Der Umgang der Deutschen Wehrmacht*, p. 471.

ordeverstoring aanzien, maar werden doorgaans minder zwaar bestraft dan verzetsactiviteiten. De groep gevangenen was dus zeer gevarieerd. De gevangenschapservaring en de wijze waarop oud-gevangenen hierop terugkeken hing evenzeer in belangrijke mate af van wat er na hun verblijf in 'de Begijnenstraat' met hen gebeurde. Een substantieel deel van de gevangenen werd zonder meer vrijgelaten ("nach Hause"), soms zelf binnen de week. Het spreekt voor zich dat een korte gevangeniservaring van een heel andere orde was dan bv. voor een politieke gevangene, die vanuit Antwerpen in andere opsluitingsplaatsen in het Duitse *Reich* vastzat. Sommigen onder hen zouden nooit meer naar huis wekeren. Het feit dat gevangenen reeds na een relatief korte tijd in vrijheid werden gesteld, wijst er evenwel op dat niet alle door de Duitsers opgesloten personen hetzelfde lot deelden als de *Nacht und Nebel*-gevangenen. Het is een indicatie dat personen om heel diverse redenen door de Duitsers werden opgesloten en dat het opsluiten van mensen een belangrijk onderdeel was van de Duitse veiligheidspolitiek, ook ten aanzien van personen die nooit een veroordeling opliepen. Een korte opsluiting kon immers voldoende zijn als afschrikmiddel en waarschuwing om in de toekomst de voorgeschreven Duitse regels wel op te volgen. Het feit dat het aantal gevangenen naarmate de oorlog voortduurt continu stijgt, wijst er evenwel op dat het Duitse veiligheidsbeleid in toenemende mate zal verscherpen. De oorlogsomstandigheden met de invoering van nieuwe wetten creëerden daarenboven een groot aantal nieuwe overtredingen die voor de oorlog niet werden bestraft. De invoering van de anti-Joodse wetten is daar het meest uitgesproken voorbeeld van. De rol die de Sipo-SD bij het verscherpte veiligheidsbeleid speelde is moeilijk te onderschatten. Het toenemend aantal gevangenen hangt wellicht samen met de toegenomen verzetsactiviteiten, maar is evenzeer het gevolg van de verslechterde levensomstandigheden die steeds meer mensen noopten om over te gaan tot vermogensdelicten. Op die manier was

het voor velen mogelijk om de eindjes aan elkaar te knopen. In sommige gevallen was de lijn tussen verzetsactiviteiten en een vermogensdelict daarenboven heel dun, zoals bv. het stelen van goederen van het Duitse leger.

De Antwerpse gevangenis stond dus niet op zichzelf, maar maakte deel uit van het 'web of detention', waardoor het terreurbewind dat nazi-Duitsland ook in alle door haar bezette gebieden werd geïntroduceerd. Niet voor niets maakte voornamelijk de Sipo-SD ook in de Antwerpse regio jacht op de politieke tegenstanders van het regime. Die gevangenen werden doorgaans niet meer in vrijheid gesteld, maar van de ene strafinrichting naar de andere doorgesluist tot het einde van de oorlog. Doordat vele burgers uit de bezette gebieden ook in Duitse gevangenen terecht kwamen, veranderde de samenstelling van de gevangenisbevolking in de strafinrichtingen van het *Reich* zelf. Volgens Nikolaus Wachsmann speelden de strafinrichtingen in nazi-Duitsland sinds de jaren 1930 "een hoofdrol bij het criminaliseren van politieke oppositie en het politiseren van de gewone misdaad".¹¹⁴ Vooral de straffen voor vermogensdelicten stonden vaak niet in verhouding tot de gepleegde feiten. De nazipolitiek had als pervers effect dat de gevangenen overvol raakten door het groter aantal arrestaties, de strengere straffen en nieuw ingevoerde wetten. Met als gevolg dat de levensomstandigheden in de gevangenen systematisch achteruit gingen, de rantsoenen verlaagd werden en de sanitaire voorzieningen verslechterden. Om nog maar te zwijgen van het excessief geweld en de zware dwangarbeid die in Duitse strafinrichtingen schering en inslag waren. Het Duitse gerechtelijke apparaat waar de strafinrichtingen deel van uitmaakten speelde aldus een essentiële rol bij de repressie van de 'vijanden' van nazi-Duitsland.

Net als de rechters speelde het gevangenispersoneel een cruciale rol bij de totstandkoming en de instandhouding van het terreurweb van de nazi's.

114. NIKOLAUS WACHSMANN, *Hitlers gevangenen*, p. 366.

De ervaringen van gevangenen zijn daarom in belangrijke mate gekleurd door hun relatie met het bewakingspersoneel. Over de verhouding tussen gevangenen en het personeel was evenwel geen informatie beschikbaar in het voor dit artikel gehanteerde bronnenmateriaal. Om die reden komt de impact die bv. bewakers hadden op het dagelijks leven in de gevangenis in dit artikel niet aan bod. Processen van radicalisering en groepsdynamieken en de vraag naar de mate, de

aard en functie van geweld binnen de gevangenis-muren blijven hier onderbelicht, maar verdienen zeker nader onderzoek, alsook de mate waarin gevoelens van empathie, medelijden en ethische normen en de wisselwerking tussen gevangenen en bewakers hebben gespeeld. Onderzocht kan worden in hoeverre bewakers zich na de oorlog hebben moeten verantwoorden voor het Belgische militaire gerecht en hiervan sporen terug te vinden zijn in de strafdossiers van de krijgsraden.

Bart Willems is doctor in de geschiedenis en als archivaris verbonden aan het Rijksarchief Antwerpen-Beveren. Hij houdt zich onder meer bezig met het inventariseren van archiefbestanden over de Tweede Wereldoorlog. Hij was co-redacteur van Was opa een nazi? Speuren naar het oorlogsverleden (Lannoo, 2017).